

Hvem var kirkenes byggherrer i Norge i middelalderen?

En historiografisk undersøkelse av byggherreproblemet i norsk
forskning fra Rudolf Keyser til Vidar Trædal

Lars Olav Lyngstad Muren

Masteroppgave
Nordic Viking and Medieval Culture
Institutt for lingvistiske og nordiske studier
Det Humanistiske Fakultet

UNIVERSITETET I OSLO

Høsten 2010

Forord

Når denne masteroppgaven nå er ferdig er det flere som fortjener en takk.

Først og fremst min veileder dr.philos Jan Brendalsmo ved *Norsk institutt for kulturminneforskning*. Jan introduserte meg for en helt ny verden av tverrfaglig kirkeforskning og hans faglige kunnskap og engasjement har vært til stor støtte og inspirasjon.

En stor takk også til studentene ved programmet *Nordic Viking and Medieval Culture* og alle andre på instituttets lesesal. Et bedre fagligsosialt miljø skal man lete lenge etter! Særlig vil jeg få takke mine medstudenter Maria Bratlie og Kari Kinn som sammen med adjungert Mari C. Carlstad har gitt uvurderlige kommentarer på både språk og innhold.

Sist, men ikke minst, går en stor takk til min kjære mor og far for å ha holdt meg med både kost og husrom igjennom hele masterprosessen.

Når dette er sagt har selvsagt jeg også bidratt med mitt til det følgende.

Alle feil, mangler og unøyaktigheter er helt og holdent mine egne.

Blindern, 11. november 2010

Lars Olav Lyngstad Muren

Innholdsfortegnelse

FORORD.....	2
INNHALDSFORTEGNELSE	3
INNLEDNING.....	5
I.I HVORFOR KIRKENES BYGGHERRER?	5
I.II PROBLEMSTILLINGER	6
I.III BEGREPSBRUK.....	8
I.VI TIDLIGERE HISTORIOGRAFISKE BIDRAG.....	12
DEL 1: ”DEN HISTORIEFAGLIGE KIRKEFORSKNINGEN” - BYGGHERREN I FORSKNINGEN FREM TIL 1980.....	15
1.1 INNLEDNING DEL 1	15
1.2 HISTORIEFAGETS PROFESJONALISERING 1820-1860	16
1.2.1 Rudolf Keyser: Kongemakt og folkekirke.....	16
1.2.2 Konrad von Maurer: König und Besirch	21
1.3 DEN KRITISK ORIENTERTE MIDDELALDERFORSKNINGEN 1860-1900	24
1.3.1 Anton Christian Bang: Gamle teorier på nytt kildekritisk program	25
1.3.2 Absalon Taranger: Teoriene utdypes.....	28
1.3.2.A Absalon Taranger: Herrað og Herraðskirke.....	28
1.3.2.B Absalon Taranger: Den angelsaksiske kirkes inflydelse paa den norske.....	31
1.3.2.C Absalon Taranger og Ebbe Hertzberg: Striden om prestegårdene.....	34
1.4 ET NYTT ÅRHUNDRE: MARXISME OG KIRKEHISTORIE 1900-1930	39
1.4.1 Halvdan Koht: Hyperkritikk og marxisme mot kongens byggherrefunksjon.	40
1.4.2 Oluf Kolsrud: Kirkehistorisk konservatisme	45
1.5 ETTERKRIGSTIDEN 1930-1960.....	49
1.5.1 Arne Odd Johnsen: Egenkirke, ætt og Brekespear	51
1.5.1.A Arne Odd Johnsen: Egenkirkebygggherrer og Brekespears legasjon.....	52
1.5.1.B Arne Odd Johnsen: Ætt og kirke.....	53
1.6 PERIODEN FREM MOT ”DEN KULTURGEOGRAFISKE KIRKEFORSKNINGEN” 1960-1988	55
1.6.1 Erik Gunnes: Genossenschaftliche gemeindekirche	57
1.6.1.A Erik Gunnes: Kongens Ære	58
1.6.1.B Erik Gunnes: Norges Historie	59
1.6.2 Gunnar Smedberg: Byggherreproblemet i nordskandinavisk perspektiv	60
1.7 AVSLUTNING OG OPPSUMMERING DEL 1: FORSKNINGEN FREM TIL 1980	65
1.7.1 Kategori 1: Kongen var kirkenes byggherre.....	66
1.7.2 Kategori 2: Stormenn var kirkenes byggherrer	67
1.7.3 Kategori 3: Bøndene var kirkenes byggherrer.....	68
1.7.4 Kategori 4: Kirken eller geistlige var kirkenes byggherre.....	70

DEL 2: BYGGHERREPROBLEMET ETTER 1980: DEN KULTURGEOGRAFISKE KIRKEFORSKNINGEN	71
2.1 INNLEDNING DEL 2	71
2.2 <i>Dagfinn Skre: Fra allmue til andelslag</i>	74
2.3 <i>Hans-Emil Lidén: Kulturgeografi i stein</i>	80
2.4 <i>Dagfinn Skre: Byggherrer og Herredømmet</i>	83
2.5 <i>Lena Liepe: Kirken bygger kirker i Nord-Norge</i>	87
2.6 <i>Jan Brendalsmo: Teori og elitebyggeri i Trøndelag</i>	89
2.7 <i>Vidar Trædal: Et endelig oppgjør med bondebyggeriet?</i>	94
2.8 AVSLUTNING OG OPPSUMMERING DEL 2: <i>DEN KULTURGEOGRAFISKE KIRKEFORSKNINGEN</i> 97	
2.8.1 <i>Kategori 1: Kongen var kirkenes byggherre</i>	98
2.8.2 <i>Kategori 2: Stormenn var kirkenes byggherrer</i>	99
2.8.3 <i>Kategori 3: Bøndene var kirkenes byggherrer</i>	99
2.8.4 <i>Kategori 4: Kirken eller geistlige var kirkenes byggherre</i>	100
REFERANSELISTER	102
LITTERATUR	102
OPPSLAGSVERK	107
NETTRESURSER	107
MUNTlige KILDER	108

Innledning

I.I Hvorfor kirkenes byggherrer?

De siste 30 årene har det oppstått en ny tverrfaglig retning innenfor den norske kirkeforskningen. Retningen som jeg har valgt å betegne som *den kulturgeografiske kirkeforskningen*, har bestått hovedsakelig av forskere med bakgrunn i arkeologien, med unntak av det seneste bidraget ved Vidar Trædal, som er kunsthistoriker. Forskerne innen denne retningen har kombinert teorier fra den øvrige skandinaviske kirkeforskningen med metoder fra den norske agrarhistorien i et knippe svært tverrfaglige undersøkelser. Selv kom jeg i kontakt med denne retningen i forbindelse med det som opprinnelig skulle bli en tverrfaglig undersøkelse av byggherrene i Telemark. Spørsmålet om hvem som var kirkenes byggherrer i middelalderen, har vært en svært vesentlig problemstilling igjennom hele den kulturgeografiske kirkeforskningen, noe som førte meg til en undersøkelse av dens metoder og grunnlag. Som historiker ble jeg tidlig klar over to ting: For det første at det å tilegne seg den nødvendige tverrfaglige grunnkunnskapen som krevdes for å gjennomføre en kulturgeografisk analyse av kirkene i Telemark, ville være et helt prosjekt i seg selv. For det andre at denne nye retningen kun i liten grad hadde vært oppmerksom på den tidligere historiefaglige forskningen på byggherreproblemet. På bakgrunn av dette har denne oppgaven blitt en historiografisk oversikt over forskning gjort på byggherreproblemet innen både historiefaget og den senere kulturgeografiske kirkeforskningen.

Oppgaven har to overordnede mål. For det første å foreta en gjennomgang av den historiefaglige behandlingen av byggherreproblemet med håp om å gi et mer nyansert bilde av den historiefaglige forskningen enn det som synes å være til stede i den seneste generasjonens forskning. For det andre å gi den kulturgeografiske kirkeforskningen i Norge en historiografisk gjennomgang, også her med byggherreproblemet som den røde tråden.

Dermed har det følgende fått form av en historiografisk undersøkelse av behandlingen av problemstillingen ”hvem var kirkenes byggherrer i Norge i middelalderen?”, først med vekt på den historiefaglige forskningen og deretter med vekt på utviklingen innen den *kulturgeografiske kirkeforskningen*.¹ Fokuset er lagt på å avdekke hvordan endringer i bruk av kildemateriale og oppfatninger samt endrede forutsetninger både innad i fagmiljøene og i samfunnet ellers har innvirket på forskernes behandling av denne problemstillingen. Samtidig

¹ Problemstillingen vil i det følgende, for enkelhets skyld, omtales i kortform som *byggherreproblemet*. Forskning som har behandlet denne problemstillingen vil bli betegnet som *byggherreforskningen*. Denne termen omfatter all forskning som har behandlet problemet uavhengig av eventuelle andre forskjeller i fagdisiplin, metode osv.

har det vært et mål for meg også å redegjøre for historien rundt emnet ved å presentere forskerne, deres synspunkter og deres metoder, til noen grad også utover det som er strengt nødvendig for analysen på en måte som forhåpentligvis kan være nyttig for andre som skal sette seg inn i byggherreforskningen.

Fremstillingen er disponert i to deler samt en innledning. I innledningen gjør jeg rede for mine problemstillinger, kilder og metodebruk samt presenterer viktige begreper og tidligere relevant historiografisk forskning. I hoveddelen har jeg valgt å presentere forskerne i kronologisk rekkefølge og gruppere dem etter viktige utviklinger i forskningen. Del 1 av hoveddelen er en analyse og gjennomgang av forskningen frem til 1980-tallet. Her undersøker jeg hvordan byggherreproblemet ble behandlet innenfor forskjellige perioder av den historiefaglige forskningen. I del 2 undersøker jeg forutsetningene for og følgene av utviklingen av *den kulturgeografiske kirkeforskningen* fra dens spede begynnelse i Norge på 1980-tallet og frem til i dag med særlig fokus på de nye metoder, teorier og kildegrupper som ble benyttet av denne retningen.

I.II Problemstillinger

I min undersøkelse av forskningens behandling av problemstillingen ”hvem var kirkenes byggherrer i Norge i middelalderen?” har jeg valgt å ta utgangspunkt i den følgende overordnede problemstillingen:

Hvordan har forskerne i perioden fra 1800 og frem til i dag vurdert spørsmålet om hvem som var kirkenes byggherrer i Norge i middelalderen?

Dette er en vid problemstilling som har flere sider som kan formuleres som underproblemstillinger. Den første presiseringen som må gjøres, er at jeg i det følgende vil se nærmere på forskere som har kommet med utsagn vedrørende kirkenes byggherrer på et generelt plan og ikke se på undersøkelser av enkeltkirker der disses byggherrer har blitt undersøkt uten at forskeren har trukket mer generelle slutninger. Ved siden av forskningens faktiske svar på problemstillingen vil jeg særlig undersøke hvilke kilder, metoder og teorier forskerne har benyttet i sine undersøkelser for å komme frem til disse svarene. Dette kan formuleres som følgende problemstilling:

1. Hvordan har forskerne kommet frem til sine svar?

Forskning på et tema utvikler seg ikke i et vakuum, men er alltid preget av påvirkning både internt i faget og i fra samfunnet ellers. Disse påvirkende faktorene vil jeg forsøke å avdekke ved den påfølgende problemstillingen:

2. Hvorfor har forskerne kommet frem til disse svarene?

En fullstendig kartlegging og drøfting av alle de mulige faktorene som disse problemstillingene omfatter, vil ikke være mulig for et så stort materiale som det foreliggende. Derfor vil de forskjellige periodene og forskerne bli undersøkt igjennom underproblemstillinger som belyser en eller flere av de overnevnte problemstillingene, men som samtidig tar hensyn til de endringer i forutsetningene som ligger til grunn for forskningen i de forskjellige periodene.

De ovenfor nevnte problemstillingene er svært vide og ville kunne favne om ganske mange analytiske opplegg og underproblemstillinger. Jeg har valgt å se forskernes konklusjoner i forhold til faktorer innenfor og utenfor faget. I det seneste tilskuddet til forskningen deler Vidar Trædal de mulige svarene på spørsmålet ”hvem var kirkenes byggherrer i Norge i middelalderen?” inn i fire kategorier.² De utsagn eller *byggherrehypoteser* de forskjellige forskerne presenterer, kan ventes å falle inn under en av disse fire *byggherrekategoriene*.³ Kategoriene danner derfor en god hjelp som et verktøy for å se kontinuitet og brudd i forskningen. De fire byggherrekategoriene kan formuleres som følger:

1. Kongen var kirkenes byggherre

Varianter av denne kategorien er kirkebygging iverksatt på oppdrag av kongen som person samt kirkebygging på vegne av kongemakten som institusjon.

2. Stormenn var kirkenes byggherrer

Varianter av denne kategorien hevder at prominente enkeltpersoner, høvdinger, aristokrater og/eller selveiende bønder tar initiativ til og bekoster oppføring av kirke.

² Trædal 2008: 59-69

³ Jeg betegner altså den enkelte forskers utsagn vedrørende byggherreproblemet som *byggherrehypotese*. (Hypotese her da forstått med Knut Kjeldstadli's definisjon som ”en aktiv antakelse om at noen var på en viss måte.” (Kjeldstadli 1999: 132) og ikke Ottar Dahls definisjon som en teori med ”en relativt ufullstendig eller provisorisk begrunnelse” (Dahl 2002: 82). Begrepet *byggherrekategori* er mitt eget analytiske verktøy.

3. Bøndene var kirkenes byggherre

Varianter av denne kategorien er kirker bygget på initiativ og bekostning av mer eller mindre formelt organiserte grupper av bønder eller allmue.

4. Kirken eller geistlige var kirkenes byggherre

Varianter av denne kategorien er basert på en mer eller mindre velorganisert kirkeorganisasjon, eller også tilfeller der kirkebyggingen tilskrives geistligheten.

Å inndelegja forskningen etter slike vide kategorier basert på til dels uskarpt formulerte begreper som "bønder" og "prominente personer" er selvsagt ikkje uproblematisk med tanke på at forskningens framstillingar gjerne enten er mer uklare eller mer detaljerte og nyanserte. Likevel gir en slik inndeling som analytisk verktøy muligheten til å tydeliggjøre brudd og kontinuitet i forskningen. Derfor vil jeg ta utgangspunkt i utviklingen av disse kategoriene byggherrer i den vidare undersøkelsen, og samtidig som jeg søke å peke på utviklingar innan de forskjellige kategoriene. Områder der kategoriinndelingen ikkje strekker til, vil jeg forsøke å avdekke og påpeke underveis.

I.III Begrepsbruk

Innen forskningen er det et mylder av mer eller mindre diffuse begreper, både ord med historiske røtter og spesialkonstruerte termer.⁴ Flere av disse begrepene vil dukke opp i løpet av undersøkelsen sammen med de forskerne som benytter dem. Jeg vil forsøke å redegjøre for begrepene underveis i forbindelse med de aktuelle forskerne, da en samlet gjennomgang av mange og ganske like begreper her trolig vil forvirre mer enn klargjøre. Likevel er det nødvendig å ta for seg et knippe nøkkelbegreper her.

Begrepet *kirkebygger* og fraser som *bygget* og *oppførte kirke* er delvis svært diffuse formuleringer som går igjen i det materialet jeg har tatt for meg. I forbindelse med bruken av slike vendinger har man i liten grad nyansert og problematisert begrepene, noe som trolig kommer av en tilsvarende uklarhet også i de skriftlige kildene forskerne har basert seg på. Veien fra idé til ferdig bygning er kompleks og krever tilgang på et bredt spekter av forskjellige kompetanser og ressurser. I de fleste tilfeller er det lite trolig at den eller de som oppgis å bygge kirke alene, har hatt all nødvendig kompetanse og tilgang på alle nødvendige

⁴ Wienberg 1993: 147

ressurser slik at den/de kunne eller ville dekket alle funksjoner i kirkebyggingen fra investor til kjørekar selv. Det er selvsagt ingenting i veien for at en person kan ha hatt flere funksjoner, men det er også trolig at flere personer kan ha delt samme funksjon. På bakgrunn av dette er det ikke vanskelig å se hvordan den noe diffuse merkelappen *kirkebygger* har oppstått, men det blir også tydelig at begrepet er lite presist. Felles for forskerne jeg har tatt for meg, er et fokus på kirkenes rolle i en større historisk sammenheng. Kirkene blir her sett på som en manifestasjon av en historisk aktørs initiativ og intensjon.⁵ Dette kan med moderne byggebransjens sjargong best beskrives som kirkens *byggherre*.⁶

Rollen som kirkens byggherre må kunne sies å defineres av noen nøkkelaspekter. Primært er *intensjon* om å oppføre en bygning som skal benyttes til kristen kult. Denne intensjonen springer videre ut av et motiv, en begrunnelse til å ville oppføre kirken. En videre forutsetning er *mulighet* eller evne. De kirkebygggherrer som omtales i forskningen, har det til felles at det forutsettes at kirken faktisk ble reist, at det ikke ble ved viljen og ønsket. Derfor forutsettes det også at vedkommende har hatt råderett over og tilgang på de nødvendige ressurser i form av verktøy, kompetanse, arbeidskraft, materialer og infrastruktur. Når jeg i det følgende benytter begrepene *byggherre* og *initiativtaker* samt *lot oppføre* og *lot bygge*, er det innehaver av kombinasjonen av disse forutsetningene jeg sikter til.

Et annet begrep som vil bli flittig benyttet i det følgende, er begrepet *kirke*. I de aller fleste sammenhenger vil dette bli benyttet i betydningen en bygning der det blir utført kristen kult, eller et hus som blir oppført med den hensikt at det skal romme kristen kult. I noen sammenhenger i forskningslitteraturen har begrepet *kirke* også blitt benyttet i betydningen de institusjonelle eller organisatoriske rammene eller strukturene rundt den kristne kulten, som for eksempel i uttrykk som *den norske kirke*. I det følgende vil jeg søke å skille de to ved å bruke stor bokstav når jeg henviser til kirkeinstitusjonen. Altså ”Olav bygget kirke på Moster”, men ”den angelsaksiske Kirke påvirket den norske”.

I.IV Historiografi: Teori og Metode

Begrepet *historiografi* har to mulige definisjoner, selv om vi i norsk historieforskning som oftest benytter utelukkende én. Den definisjonen som er relevant for denne undersøkelsen, er også den mest vanlige innen den norske forskningen: historien om historieskrivningen. Dette i

⁵ ”Historisk aktør” sikter her ikke bare til en enkeltperson, men dekker også grupper eller institusjoner som omtales som en handlende enhet.

⁶ Sivilingeniør Øyvind Ertvaag Gulbrandsen personlig meddelelse: 3/6 2009

motsetning til den definisjonen av begrepet slik det har blitt benyttet andre steder i Europa, hvor *historiografi* er ensbetydende med historieskrivning.⁷

Når man skal skrive historien om historien, er det noen hensyn man må ta. På den ene siden skal *historiografien* synliggjøre trekk og tradisjoner i tidligere forskning og slik bevisstgjøre forskerne i forhold til fagets historie og dermed også egen identitet.⁸ På den annen side skal den ha en kritisk funksjon ved i etterpåklokskapens lys å vise hvordan skiftende tendenser i faget og samfunnet har påvirket forskningen. Begge disse funksjonene skal, som Kjeldstadli har påpekt, helst oppfylles uten at historiografien skal ende opp som verken ”fagets hoffpoesi” eller en urettferdig dom over tidligere forskning ut i fra dagens kunnskap og fordommer.⁹ Målet må være å, i samsvar med den historiografiske metode, belyse forskjellige standpunkt igjennom en analyse av hvordan de har blitt formet i forhold til hverandre og sin samtidige samfunnsmessige og faglige kontekst.¹⁰ Historiografien kan med utgangspunkt i denne fremgangsmåten bidra til å blinke ut veien for videre forskning.¹¹

Denne undersøkelsen vil på bakgrunn av dette arbeide på to plan. På den ene siden vil jeg redegjøre for den tidlige forskningen og presentere tidligere forskeres konklusjoner vedrørende hvem som sto bak kirkebyggingen. På den annen side vil jeg igjennom de oppsatte problemstillingene prøve å avdekke hvilke faktorer som har formet forskningen og ledet til at forskerne har endret eller holdt fast ved sine konklusjoner. Slike faktorer kan være interne i akademien, som forskerens relasjon til tidligere kolleger, tilgang på tidligere ukjente kilder og metoder. Videre er forskningen også en del av samfunnet og blir påvirket av endringer i forhold som samfunnsorganisasjon, ideologiske strømninger eller konkrete hendelser i forskernes samtid. Forskernes bakgrunn og viktige hendelser i deres liv kan også være med og forme forskningen. Det vil sjelden være mulig å være klar over alle formende faktorer og motiver som påvirker en enkeltforsker eller en forskningstradisjon. Jeg vil derfor primært legge vekt på endringer i fagets indre forhold i det følgende, selv om ytre forhold vil drøftes der slike er kjente og kan antas å ha hatt en særlig innvirkning på forskningen vedrørende byggherreproblemet.

På bakgrunn av den historiografiske tilnærmingen til stoffet vil fremstillingen avvike noe fra kjernen i historisk metode i og med at et sentralt moment i kildekritikken faller bort. Det er i liten grad relevant å benytte forskningslitteraturen som *beretning* for å belyse de

⁷ For mer om begrepet *historiografi* og bruken av dette i Norge og ellers i Europa se: Myhre 2009: 11-19

⁸ Kjeldstadli 1999: 51

⁹ Kjeldstadli 1999: 51

¹⁰ Dahl 1992: 11-13

¹¹ Kjeldstadli 1999: 51

forhold som er denne undersøkelsens mål. Litteraturen må heller tolkes som *levning* til seg selv og forskerens holdninger og oppfatninger.¹² I tråd med vanlig praksis i historiografiske arbeider faller derfor den delen av historisk kildekritikk som handler om å undersøke beretningens pålitelighet, i stor grad bort.¹³

Undersøkelsen møter på noen særlige utfordringer som ikke følger nødvendig av historiografi som sjanger. For det første er forskningstradisjonen som er mitt objekt, flerfaglig og dels også tverrfaglig. De forskjellige disiplinene, i dette tilfelle primært arkeologi og historie, har forskjellige fagtradisjoner som innehar sine egne metoder, teorier og tradisjon for bruk av kilder. Dette stiller selvsagt krav til meg som historiograf for å forstå og fremstille forskningen på en riktig og fruktbar måte. Det kan i denne forbindelse være på sin plass å redegjøre for mitt eget utgangspunkt. Min utdanning har primært vært som historiker og knyttet opp til skriftlige kilder med noe påvirkning også fra filologi og arkeologi. Felt som kirkehistorie og kirkearkeologi var ganske fremmede for meg da jeg startet dette prosjektet.

En videre utfordring knytter seg til den relative nærhet i tid jeg har til deler av mitt objekt. Vanligvis vil særtrekk ved en periodes forskning være enklere å se når historiografen har avstand til objektet. I den herværende oppgaven følger jeg forskningen helt opp til og inn i min egen tid ved at det seneste bidraget ble publisert i 2009. Her kan likevel nettopp det at jeg er ny ved emnet og ikke selv er en del av den kulturgeografiske kirkeforskningen utgjøre en fordel ved at jeg muligens kan se forskningen i nye perspektiver.

I.V Kilder:

Siden denne undersøkelsen er en historiografisk gjennomgang blir primærkildene mine den forskningslitteraturen som igjennom sine fremstillinger har gitt generelle og sammenliknbare svar på problemstillingen ” Hvem var kirkenes byggherrer i Norge i middelalderen?”.

Behandlingen av denne tematikken ble i perioden fra historiefagets profesjonalisering på 1800-tallet frem til sent på 1980-tallet gjort som en del av historisk forskning med hovedfokus på andre hovedemner. Særlig ble problemstillingen behandlet i fremstillinger med kristning og kirkeorganiseringen i Norge som hovedfokus samt i rettshistoriske undersøkelser vedrørende kirken og kirkejordens juridiske posisjon i kristenrettene. Først med arkeolog Dagfinn Skres magisteravhandling av 1988 ble byggherreproblemet gjenstand for behandling i egne spesialundersøkelser. Etter Skre har det kommet flere slike bidrag til byggherreforskningen, primært fra kunsthistorikere og arkeologer.

¹² For mer om levning og beretning samt historisk metode for eksempel: Kjeldstadli 1999

¹³ McNicol 1997: 6

Byggherreproblemet har altså blitt diskutert innen flere fagfelt og med svært forskjellige perspektiver og verktøy. Jeg har i det følgende valgt å fokusere på publiserte arbeider innenfor norsk forskning som har befattet seg med byggherreproblemet i Norge. Dette utelukker altså den utenlandske forskningen og upubliserte avhandlinger. Dette er et grep som har vært nødvendig for å gjøre arbeidet mer håndterlig innenfor de gitte rammene. Jeg vil likevel trekke frem slike bidrag der disse har vært særlig innflytelsesrik for den norske forskningen. Særlig gjelder dette for historiefagets del den tyske rettshistoriske tradisjonen og for den kulturgeografiske kirkeforskningens del påvirkning fra andre nordiske land, særlig Danmark og Sverige. Videre har jeg også utelukket mer populære fremstillinger som bygdebøker og en del arbeider som utelukkende bygger på de fremstillingene jeg har presentert uten å selv tilføre noe nytt.

Kriteriene for utvalg av litteratur kan oppsummeres som følger: Fremstillinger som gir generelle hypoteser vedrørende problemstillingen ”hvem var kirkenes byggherrer i Norge i middelalderen?” med et hovedfokus på den profesjonelle norske forskningen.

Metoden for å finne frem til litteraturen har vært en gjennomgang av andre historiografiske arbeider samt en gjennomgang av referanser mellom verkene i forskningen.¹⁴ Selv om den herværende undersøkelsen søker å være uttømmende, sier det seg selv at jeg ikke har kunnet undersøke i detalj alle bidrag innenfor historie, arkeologi og kunsthistorie fra 1800-tallet frem til i dag. Derfor er det trolig uunngåelig at jeg kan ha oversett enkelte bidrag særlig fra i de siste 50 års massive produksjon.

I.VI Tidligere historiografiske bidrag

Det har ikke tidligere blitt foretatt noen fullstendig gjennomgang av forskningshistorien vedrørende byggherreforskningen i Norge. Likevel foreligger det noen mindre bidrag i form av innledninger og annet fra forskerne som har jobbet med emnet. Disse undersøkelsene har alle vært korte og i noen grad overfladiske, men de har vært til stor nytte for å finne frem til steder å begynne den følgende undersøkelsen. Jeg vil her kort presentere dem i kronologisk orden.

I innledningen til sin hovedfagsoppgave presenterte Lilli M. Ingvaldsens en oversikt over forskningen relatert til flere aspekter ved oppføring av kirke. For forskningen på hvem som står bak kirkebyggingen, dro hun linjene fra dansk og svensk forskning inn i den norske og

¹⁴ For oversikt over benyttede historiografier se oversikt over tidligere historiografiske bidrag under.

fulgte så utviklingen fra og med Dagfinn Skres magistergradsavhandling av 1984 frem til 1995.¹⁵

Jan Brendalsmo gjorde også en historiografisk gjennomgang i forskningshistoriekapittelet i sin doktoravhandling fra 2001.¹⁶ Her trakk han kort linjene fra Rudolf Keyser frem til Dagfinn Skre og trakk, som Ingvaldsen, inn tråder fra den øvrige skandinaviske forskningen, samt også viktige momenter fra den tyske tradisjonen.¹⁷

Av nyere bidrag kan nevnes Angunn Skeiseids historiografi i masteroppgaven fra 2007. Her var særlig hennes presentasjon av master- og hovedfagsoppgaver med fokus på kirkebygging på Vestlandet interessant.¹⁸

Det hittil mest oppdaterte bidraget er Vidar Trædals doktoravhandling fra 2008 hvor han i forbindelse med sin undersøkelse av kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark også presenterte forskningen i et bredere nasjonalt perspektiv.¹⁹ Her foretok han ved siden av en gjennomgang av den norske forskningen innenfor den såkalte ”nye kirkearkeologien” også en presentasjon av denne retningens tverrfaglige forutsetninger ved å gi en kort oversikt over den tidlige syntetiske og empiriske kirkeforskningen samt bosetningsarkeologien og den norske agrarhistoriske tradisjonen. Trædal brøt her nytt land ved å peke på retningens røtter også til historiefaget. Med unntak av presentasjonen av det agrarhistoriske bidraget gikk Trædal likevel kun i liten grad inn på den øvrige historiefaglige forskningen.

Felles for disse overnevnte undersøkelsene er at de er korte og kun svært forbigående eller indirekte tar for seg forskningen relatert til byggherreproblemet. I og med at de fleste av disse undersøkelsene springer ut av den kulturgeografiske kirkeforskningen, har de naturlig nok også fokusert mest på bidrag fra arkeologien og kun overfladisk sett på hvordan byggherreproblemet har blitt fremstilt innenfor historiefaget.

Av tilgrensende undersøkelser på norske forhold med et rent historiografisk fokus vil jeg trekke frem John McNicols gjennomgang av kultkontinuitetsdebatten i sin hovedfagsoppgave fra 1997.²⁰ I denne undersøkelse så han nærmere på forskningen særlig knyttet til kultstedskontinuitet og hov-stavkirke-debatten fra 1830 og frem til sin egen tid. Han avdekket opphavet til mange viktige premisser for kultkontinuitetsdebatten og problematiserte disse.

¹⁵ Ingvaldsen 1996: 6-10

¹⁶ Revidert og publisert Brendalsmo: 2006

¹⁷ Brendalsmo 2006: 12-16

¹⁸ Skeiseid 2007: 14-15

¹⁹ Trædal 2008: 18-40

²⁰ McNicol 1997 . Oppgaven ble publisert i KULTS skriftserie samme år.

Selv om McNicols undersøkelse berører flere tilstøtende emner, tar den i liten grad for seg kirkens byggherrer spesielt. Likevel har den vært en viktig inspirasjon for denne fremstillingen.

Videre foreligger det også et knippe generelle historiografier med fokus på tilstøtende overordnede emner som har vært vesentlige for min undersøkelse. Her må særlig nevnes Ottar Dahls *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre* og Sverre Bagges *Udsigt og innhogg*.²¹ Disse to undersøkelsene står, sammen med Kjeldstadlis innføringsbok, i stor grad for den generelle historiografiske konteksten byggherreforskningen blir knyttet opp mot det følgende.²² Fritjof Birkelis historiografiske oversikt over generell historisk og kirkehistorisk forskning med fokus på kristningen av Norge har også gitt innsikt i flere aspekter av byggherreforskningen.²³ Videre har også Steinar Imsens historiografi med et fokus på forskningen på Nidaros bispesete og kristendommens historie i Norge vært en viktig innfallsport.²⁴

Det foreligger altså både en del mindre overfladiske undersøkelser av debatten rundt hvem som sto bak kirkene i middelalderen i Norge og en del større historiografier som har behandlet emnet. Likevel foreligger ingen større undersøkelser med problemstillingen ”hvem var kirkenes byggherrer i Norge i middelalderen?” som objekt. Det er dette jeg vil søke å bøte på i det følgende.

²¹ Dahl 1992 . Bagge 1996

²² Kjeldstadli 1999

²³ Birkeli 1982

²⁴ Imsen 2003

Del 1: "Den historiefaglige kirkeforskningen" - Byggherren i forskningen frem til 1980

1.1 Innledning del 1

I denne delen vil jeg ta for meg behandlingen av byggherreproblemet i forskningen fra historiefagets profesjonalisering på 1800-tallet og frem til den kulturgeografiske kirkeforskningen tok form på slutten av 1980-tallet. I løpet av denne perioden ble byggherreproblemet utforsket vitenskapelig for første gang og forskjellige byggherrehypoteser ble fremsatt og behandlet innenfor historiefaglige rammer og med utgangspunkt i hovedsakelig skriftlige kilder. I det følgende har jeg delt forskningen inn kronologisk etter etablerte historiografiske hovedretninger og vil se utviklingen innen byggherreforskningen i sammenheng med den øvrige historiefaglige utviklingen.

Forholdene rundt kirkenes byggherrer ble kun i liten grad gjenstand for egne utredninger i denne perioden, men problemstillingen ble stadig berørt igjennom undersøkelser av andre temaer innen retningene rettshistorie, kirkehistorie og politisk historie. Særlig ofte ble problemstillingen tatt opp igjennom forskning på rikssamlingen og den tidlige organiseringen av kirkene i Norge, samt i undersøkelser vedrørende eiendomsforhold knyttet til kirkene. Kildematerialet for denne forskningens behandling av byggherreproblemet kom til å bli i første rekke kongesagaene og kristenrettene, men også andre skriftlige levninger som for eksempel diplomer og runeinnskrifter ble benyttet. Dermed er det svært trolig at endringer i historiefagets kildekritiske metode kom til å spille en vesentlig rolle i forskernes vurdering av kirkenes byggherrer.

I det følgende vil jeg se nærmere på hvordan byggherreproblemet ble vurdert og begrunnet innenfor de overnevnte rammene og samt hvilke av byggherrekategoriene som ble særlig vektlagt og hvorfor. Jeg vil vektlegge fagets indre utvikling og da særlig endringer i kildekritiske vurderinger av det skriftlige materialet samt hvordan forskernes behandling av byggherreproblemet ble påvirket av deres behandling og valg av overordnet tema.

Samtidig som historiefaget i denne perioden endret seg med nye kilder, kildekritiske normer og valg av problemstillinger foregikk det også store endringer i verden rundt forskerne. Viktige åndsstrømninger som nasjonalromantikk, arbeiderbevegelse og marxisme samt viktige hendelser som verdenskrigene kom alle til å sette sine preg på forskningen. Denne undersøkelsens hovedanliggende er byggherreproblemet og de forskningsinterne faktorene. De bakenforliggende samfunnsmessige faktorer vil kun bli trukket inn der deres

innflytelse på faget og byggherreforskningen er tydelige eller allerede etablert i den historiografiske forskningen.

1.2 Historiefagets profesjonalisering 1820-1860

Spørsmålet om hvem som sto bak de norske middelalderkirkene fikk sin første vitenskapelige behandling på 1800-tallet samtidig i både Norge og Tyskland. Her hjemme ble undersøkelsene gjennomført i kretsen som kom til å bli kjent som den *Norske Historiske Skole*. Som representant for dette miljøet har jeg valgt å konsentrere meg primært om gruppens foregangsmann og teoribygger Rudolf Keyser. Keyser gav en av de første kildekritiske undersøkelsene av byggherreproblemet med utgangspunkt i teorier fundert på nasjonale og protestantisk-kristne ideologier. I det følgende vil jeg se på hvordan Keyser formulerte disse teoretiske, kildekritiske og empiriske forutsetningene og hvordan de påvirket hvilke byggherrer han kom til å vektlegge.

Samtidig med behandlingen av byggherreproblemet innen den norske historiske skole ble emnet også utredet av den tyske rettshistorikeren Konrad Maurer. Selv om denne avhandlingens anliggende er den norske forskningen har jeg valgt å inkludere Maurers forskning både på bakgrunn av den innflytelse han kom til å få på den senere norske forskningen, og fordi han behandlet kirkenes byggherrer med et noe annet teoretisk og kildekritisk utgangspunkt enn sin samtidige kollega Keyser. I avsnittet om Maurer vil derfor belyse likheter og forskjeller mellom tilnærming og resultater mellom han og hans norske kollega.

1.2.1 Rudolf Keyser: Kongemakt og folkekirke

Profesjonaliseringen av historiefaget i Norge sammenfalt med økende nasjonalromantiske strømninger på 1800-tallet som oppstod etter at landet i lang tid hadde vært under fremmed styre ved først den danske og siden den svenske tronen. Dermed sammenfalt ønsket om en egen norsk historie med nye krav til kildekritikk og vitenskapelig tilnærming som nådde Norden fra den tyske *Rankeskolen*.²⁵ Ut av dette spesielle politiske og faglige klimaet vokste det fagmiljøet som kom til å bli kalt *den norske historiske skole*.²⁶ Dette ble et nasjonalt orientert forskermiljø som ønsket å skrive den norske historien på nytt, fra grunnen av. Trolig

²⁵ Dahl 1992: 45

²⁶ Dahl 1992: 43

på bakgrunn av den felles nasjonale motivasjonen kom forskerne i denne retningen til å ha få kontroverser seg i mellom og promotere svært like konklusjoner.²⁷

Rudolf Keyser fikk en nøkkelrolle i den norske historiske skole som teoribygger og foregangsmann samtidig som han også spilte en vesentlig rolle ved å utgi versjoner av de norrøne kildene og slik gjøre dem tilgjengelig for akademiske undersøkelser.²⁸ Som skolens syntetiker og med god orientering i kildematerialet ble hans behandling av byggherreproblemet tuftet på et solid teoretisk og empirisk fundament. Hans undersøkelse av byggherreproblemet kom i forbindelse med verket *Den Norske Kirkes Historie under Katholicismen* som ble publisert i 1856. Her arbeidet Keyser med byggherreproblemet i forbindelse med en fremstilling av kristningen av Norge og organiseringen av kirkene i middelalderen.

Rudolf Keyser kom fra en nasjonalt orientert embetsmannsfamilie og, var slik normen var på denne tiden, protestantisk kristen. Begge disse faktorene kom til å spille inn på utformingen av hans teorier. Keyser's store prosjekt var å skrive en ny historie med et norsk nasjonalt perspektiv. Grunnmuren i dette prosjektet skulle bli den såkalte innvandringsteorien.²⁹ I følge denne teorien hadde "det norske folks stamme" vandret inn fra nord og blitt de første bosetterne i Norge. Siden ekspanderte de inn i de øvrige skandinaviske landene og la under seg befolkningen som allerede bodde der. Keyser hevdet at dette hadde ført til en særegen form for samfunnsforfatning i Norge kontra de andre skandinaviske landene. I og med at Norge hadde vært folketomt ved innvandringen ble samfunnsorganisasjonen her i landet *patriarkalsk-demokratisk*, med frie likestilte odelsbønder organisert i demokratiske tingforsamlinger, i motsetning til de øvrige skandinaviske områdene som fikk en føydal forfatning. Ved kristningen hadde det i Norge utviklet seg et tilnærmet statlig samfunn av mindre fylkesdemokratier forent under en konge.

Keyser støttet seg på sagaene og presenterte kristningen som en rask omvendelse av en hedensk befolkning som på flere måter var moden for et trosskifte. Dette førte til en stor grad av kontinuitet i samfunnsforfatningen fra førkristen til kristen tid, noe som også gjorde seg

²⁷ Et relevant eksempel på dette var forskningen til gruppens eldste medlem, Rudolf Keyser, og hans elev Peter Andreas Munch. Keyser og Munch bygget i så stor grad på hverandres forskning at deres fremstilling av byggherreproblemet fremstår som så og si identisk. (For Keyser's syn se under, Munch's syn se: Munch 1849: 13-14 og Munch 1857: 19-21)

²⁸ Rudolf Keyser 1803-1864 opprinnelig utdannet teolog. Professor i historie fra 1837. Fra 1828 bestyrer for Universitetets oldsaksamling (Flere biografiske detaljer se: Dahl 1992: 46-48)

²⁹ Dahl 1992: 48 . Keyser presenterte teorien i en foredragsrekke i 1828. Foredraget ble siden publisert i boken *Om Nordmændenes Herkomst og Folke-Slægtskab* utgitt 1839. Senere også i *Samlede Afhandlinger* s3-246 utgitt 1868.

gjeldende innen organiseringen av religionsutøvelsen. Et statlig samfunn allerede ved kristendommens innførsel samt de frie bøndernes raske tilslutning til den nye troen ble vesentlige forutsetninger også for Keyser syn på den tidlige organiseringen og kirkebyggingen i Norge. Keyser så for seg at den tidligste organiseringen av Kirken i Norge ble gjort på modell av en førkristen tempelorganisasjon.³⁰ Dette skulle ha foregått ved at Olav Haraldsson overtok og beholdt en førkristen kultorganisasjon, men erstattet hov med kirker og hedendom med kristendom. Dermed ble kongemakten initiativtaker til oppføringen av et helt nettverk av kirkebygg innenfor de ferdige rammene av en kultorganisasjon.

Som senere forskere skulle peke på var en vesentlig svakhet ved kildegrunnlaget for denne teorien.³¹ Keyser rekonstruerte nemlig både den førkristne kultorganisasjonen og den kristne kirkeordningen med utgangspunkt i forskjellige kirketermer fra kristenrettene. Basert på disse termene konstruerte han forskjellige klasser hov og kirker med særegne karakteristika, der i blant byggherreforhold. I og med at begge systemene bygget på den samme kilden var det ikke overraskende at de også samsvarte med hverandre og dermed dannet bilde av kontinuitet i organiseringen. Dette fikk indirekte følger for byggherreproblemet i og med at kontinuitet i tempelorganiseringen dannet rammen for Keyser drøfting av byggherreproblemet.

Ved siden av landskapslovenes kirketermer støttet Keyser seg også til sagamaterialet når han skulle avgjøre hvilke byggherrer som hørte til de forskjellige kirketermene. Begge materialtypene ble benyttet som beretninger med direkte utsagnsverdi til forholdene de beskrev. Denne måten å trekke data ut av kildene på var tro til datidens nye vitenskapelige kildekritiske idealer. Så lenge ikke utsagnene rundt kirkebyggingen stred mot hverandre eller hva historikeren så som rimelig, kunne de fritt benyttes som kilder til selv den tidligste kirkebyggingen i Norge. Denne bruken av kildene hvilte på det premiss at tekstene forelå så å si ferdig utformet i en muntlig tradisjon og at den som skrev dem ned var en trofast formidler av denne tradisjonen og ikke forfatter en som diktet selv.³²

Keyser behandlet altså byggherreproblemet i forbindelse med det han kalte *kirkeklasser* basert på landskapslovenes kirketermer.

Keyser presenterte kirkeklassen *hovedkirke* som den mest prominente. Disse kirkene kunne være *fylkeskirker* eller *tredjingskirker* og var bygget respektivt en i hvert fylke eller

³⁰ Dette og det følgende: Keyser 1856: 91,172

³¹ Se Taranger under (Avsnitt 1.3.2.B Absalon Taranger: *Den angelsaksiske kirkes inflydelse paa den norske*)

³² Dahl 1992: 70-75

tredjedels fylke. Disse kirkene skulle ha vært moderkirker med en særlig rang i forhold til de andre kirkene og ble opprettholdt av hele fylkesallmuen. I tråd med tanken om en kontinuitet i kulthusorganiseringen så Keyser for seg at disse kirkene ble bygget i tre på samme sted som de eldre fylkeshovene. Keyser regnet med at noen av hovedkirkene ble bygget på initiativ av Olav Tryggvason, men også at dette ikke kunne være snakk om mer enn halvparten av dem. Resten kom på plass under Olav Haraldsson og hans organisering av den norske Kirken. Hovedkirkene var et resultat av en planmessig kult overtakelse med staten representert ved kongen som byggherre. Belegg for kristningskongenes kirkebygging fant Keyser i kirkeretten og i to passasjer i Olav den helliges saga. Den ene forteller hvordan Olav Haraldsson lot reise kirker i hvert fylke.³³ I den andre passasjen berettes hvordan Olav Haraldsson la jordeiendommer til de fylkeskirker Olav Tryggvason lot bygge.³⁴ Ved å vektlegge kongen som den avgjørende faktoren både ved innføringen av kristendommen i Norge og som byggherre bak de tidligste kirkene understreket Keyser det nasjonale ved den tidlige norske kristendommen. Utenlandsk påvirkning ble sett bort fra, særlig eventuell innflytelse fra en internasjonal kirkeinstitusjon. Den tidligste Kirken i Norge ble i Keyseres fremstilling en regelrett statskirke med kongen som leder. Tilslutningen til det internasjonale katolske *hierarkiet* kom først senere, mente Keyser, og betegnes av han nærmest som et svik.³⁵ Dermed ble det ikke noe rom for en eventuell kirkebygging med kategori 4, kirkeinstitusjonen som kirkens byggherre. Denne uviljen mot eventuell innflytelse fra en internasjonal Kirke kan muligens sees i sammenheng med Keyseres protestantiske tro. Likevel må trolig store deler av forklaringen søkes i den generelle nasjonale stemningen i det norske samfunnet generelt, og for Keyseres del spesielt, som førte til en kritisk holdning til all internasjonal innflytelse på norske forhold. Selv om bildet av en ur-statskirke med kongen som overhode nok må sees i sammenheng med et protestantisk ideal.

Etter fylkes- og hovedkirkene så Keyser *Herredskirkene*, og tilsvarende *åttings-* og *fjerdingskirkene* som de viktigste kirkene. Disse baserte seg også på den eldre ting- og hovkretsen mente Keyser, men ikke så direkte som hovedkirkene.³⁶ Han regnet med at disse kirkene var noe yngre enn fylkeskirkene, men at de fleste likevel ble bygget så tidlig som Olav Haraldssons tid. Keyser slår fast at "[h]erredskirkerne byggedes og vedligeholdtes af vedkommende hereds-almue."³⁷ Den viktigste bakenforliggende årsaken skulle være allmuens

³³ Keyser 1856: 91

³⁴ Keyser 1856: 91

³⁵ Keyser 1856: 215

³⁶ Dette og det følgende: Keyser 1856: 91-92, 172-173

³⁷ Keyser 1856: 173

økende fromhet. Keyser's modell for religionsskiftet med en rask og inderlig konvertering blant allmuen, var forutsetningen for denne forklaringen. Etter hvert som allmuen konverterte økte behovet for flere kirkebygninger. Folketroen førte i følge Keyser til en regelrett iver blant folket etter å bygge kirke. Bak denne antakelsen kan vi trolig ane mer av hans personlige religiøse overbevisning heller enn et entydig kildegrunnlag. Keyser baserte sine uttalelser vedrørende herredskirkene på passasjer fra Gulatings-, Eidsivating- og Frostatingslovene. Disse passasjene omtalte kirkene som bøndenes eiendom, eller som fokuserte på bøndenes plikter til å oppføre en ny kirke i tilfeller der den gamle kirken er ødelagt.³⁸ Det var med andre ord ingen av kildene som direkte omtalte den første oppføringen av herredskirken. Videre synes initiativet og intensjonen til det kirkebyggeriet som blir omtalt, nemlig gjenoppføring av nedfalt kirke, å allerede være tatt av den som utferdiget loven. Dette tok også Keyser til følge i en annen del av samme avhandling.

Selv om Keyser i sin behandling av de forskjellige kirkeklassene fokuserte utelukkende på herredsallmuen som aktør ved oppføringen av herredskirken, var ikke dette standpunktet helt gjennomført hos han. I det samme verket presenterte Keyser et noe annerledes standpunkt i form av undersøkelsene rundt Olav Haraldssons rolle for innføringen av kristendommen. Her kom Keyser med en viktig presisering angående byggherreforholdet ved disse kirkene.³⁹ Ved siden av en økende folkelig religiøsitet mente Keyser at også kongemakten spilte en viktig rolle ved å pålegge bøndene med lov en plikt til å oppføre og vedlikeholde sognekirker. Keyser så altså for seg at både kongens og herredsalmuens innsats var vesentlig i forbindelse med oppføringen av herredskirkene, men det opprinnelige initiativet og pålegget kom fra kongen. Det er verdt å merke seg at Keyser her altså vektla forskjellige aktører alt etter som han drøftet Olav Haraldssons rolle som kristningskonge eller forskjellene mellom kirkeklassene i lov materialet.

Den siste kirkeklassen Keyser rekonstruerte med utgangspunkt i kristenrettene var *høgendeskirkene*. Han mente disse kirkene hadde den laveste rangen og tolket navnet til å bety lettelseskirke eller bekvemlighetskirke.⁴⁰ Bak denne typen kirker så Keyser for seg enten en enkelt formuende mann eller eventuelt "allmuen" i en avsidesliggende bygd som bygget

³⁸ Keyser 1856: 173 i note . Han henviser her til *Norges Gamle Love* bind 1: 8,9,344,345,388,389 . Keyser var selv med på utgivelsen av dette bindet av NGL og hadde sammen med Munch jobbet med å skrive av lovtekstene i København. (Dahl 1992: 46)

³⁹ Keyser 1856: 91-92

⁴⁰ Keyser 1856: 174 . Denne tolkningen er, og har vært, allment akseptert i forskningen. Den ble også støttet av Johan Fritzner i hans ordbok av 1867 hvor han definerer **høgindakirkja** som bestående av **kirkja** og **"høgindi, n. 1)** hvad som tjener til at gjøre Forholdet eller Stillingen lettere, bekvemmere, behageligere; [...] **2)** timeligt gode i Formue eller Indtægt, som udgjør Betingelsen for Velstand og sætter i Standtil at føre et behageligt Liv; [...] **3)** Hynde, Pude; [...]"

seg en egen kirke på grunn av lang eller vanskelig kirkevei.⁴¹ Videre belegg for kirkebygging på initiativ og bekostning av en enkelt stormann fant Keyser i fortellingen om hvordan Dale-Gudbrand ble omvendt og bygget en kirke på gården sin.⁴² Noen videre kildebelegg for høgendeskirke med utgangspunkt i en gruppe bønder presenterte han ikke.

Vi har altså sett at Keyser presenterte tre mulige byggherrer. Mest vekt la han på kongen og bondefellesskapenes rolle som kirkebyggere (kategori 1 og 3), men han åpnet også for kirker bygget av formuende enkeltmenn (kategori 2). Videre har vi sett at denne vektleggingen i stor grad hang sammen med hans øvrige nasjonalromantisk inspirerte teorier om det norrøne samfunnets oppbygging og kristendommens innføring. Likevel ble den også til en viss grad diktert av det overordnede temaet som han søkte å belyse ved hjelp av byggherreproblemet, slik det ble tydelig i hans vurdering av herredskirkene.

1.2.2 Konrad von Maurer: König und Besirch

Samtidig som Keyser arbeidet med sin kirkehistorie i Norge var professor i rettshistorie Konrad von Maurer i Tyskland i gang med en parallell undersøkelse av kristningen.⁴³ Maurer konsentrerte seg også om de tidligste norske forholdene og benyttet i sitt verk *Die Bekehrung des Norwegischen Stammes zum Christenthume* mange av de samme kildene som vi så Keyser brukte i sin undersøkelse.⁴⁴ På tross av mange likheter, var det likevel noen viktige forskjeller. Selv om Maurers arbeid bar preg av å bli til i samme tid som den norske historiske skole med fokus på stamme og folk, fikk hans undersøkelser en fellesgermansk snarere enn en norsk nasjonal ramme. Videre hadde Maurer også en mer kritisk innstilling til deler av kildematerialet.⁴⁵ I det følgende vil jeg derfor undersøke om forskjellene i teoretiske og metodiske forutsetninger førte til at Maurer kom til å vektlegge andre byggherrer enn Keyser gjorde i sitt arbeide.

⁴¹ Keyser 1856: 173-174 . Tanken om høgendeskirker oppført av hele bygdeallmuen ble i liten grad videreført. De fleste senere forskerne kom, som vi skal se i det følgende, til å knytte høgendeskirkebegrepet til enkeltmenn.

⁴² Keyser 1856: 91

⁴³ Konrad von Maurer (1823-1902) tysk rettshistoriker, professor i tysk privatrett og rettshistorie fra 1847 og nordisk rettshistorie fra 1868. Keyser og Maurer arbeidet uavhengig av hverandre. Maurer publiserte sitt arbeid først, men Keyser var ikke kjent med innholdet av Maurers arbeide før han publiserte sin egen. For mer om Maurer og hans retts og kirkehistoriske rolle se McNicol 1997: 40-45 og Birkeli 1982: 15-17

⁴⁴ Maurer 1855 . Maurer 1856

⁴⁵ Dahl 1992: 94

Maurer så på samme måte som Keyser for seg at den tidlige kristne organiseringen ble gjort på basis av en eldre førkristen kultorganisering.⁴⁶ Dette munnet ut i en oppfatning av religionsskiftet som på mange måter også minnet om Keysers. Maurer så, som sin norske kollega, for seg at hedendommen var i forfall og ble erstattet av kristendommen raskt og under tvang. I motsetning til Keyser mente Maurer imidlertid at trosskiftet var overfladisk og førte til en utilfredstillende indre omvending blant folket.⁴⁷ Basert på denne forskjellen i teori skulle man kanskje ventet at Maurer kom til å utelukke allmuen som byggherre, men det ble ikke tilfellet. Han fastholdt nemlig kontinuitet i kultorganisasjonen på tross av manglende religiøs entusiasme hos befolkningen. Bakgrunnen for dette var at Maurer så for seg at de verdslige distriktsfellesskapene sammenfalt geografisk og organisatorisk med de religiøse fellesskapene både før og etter innføringen av kristendommen. Kontinuitet i de verdslige fellesskapene førte dermed til at hvert distrikt fikk sin kirke. Som kilde til organiseringen av kirkene baserte Maurer seg på de samme rettshistoriske kildene som Keyser. Riktignok kom Maurer frem til en noe annerledes tolkning av hvilke termer som hørte sammen, men hovedmønsteret ble likevel mye det samme: En tredeling av kirkene i forskjellige kirkeklasser og med det også en tredeling av byggherrene.

Maurer så på samme måte som Keyser for seg at initiativet bak fylkeskirkene kom via kongemakten representert av Olav Tryggvasson og Olav Haraldsson.⁴⁸ Herredskirkene kom i stand hovedsakelig med utgangspunkt i lokalt initiativ, men Maurer åpnet likevel for muligheten at det også kunne være snakk om en indirekte statlig tvang til kirkebygging. Dette på grunn av at veien til fylkeskirken kunne være lang og oppmøte i kirke var påbudt ved enkelte festdager.⁴⁹ Som en motsats til de offentlige kirkene satte Maurer, på samme måte som Keyser, høgendeskirken. Maurer forsto høgendeskirkene som private kirker bygget av og for enkeltpersoner og deres familie.⁵⁰ Han åpnet altså ikke for at hele bygdelag eller grupper skulle ha bygget høgendeskirker. Bak dette ser vi trolig Maurers tanke om et overfladisk religionsskifte sammen med hans fokus på rettsfellesskapene: Den entusiastiske kirkebyggingen utenfor tingfellesskapet som Keyser så for seg passet ikke med Maurers bilde av det norrøne samfunnet.

⁴⁶ Maurer kom senere til å gå bort fra denne posisjonen som en følge av at han ble klar over at termer som fylkeshov, åttingshov etc. ikke var tilstede i kildematerialet. (Birkeli 1982: 17 . McNicol 1997: 44)

⁴⁷ Birkeli 1982: 15-17

⁴⁸ Dette og det følgende: Maurer 1855: 546-547 . Maurer 1856: 443-448

⁴⁹ Maurer 1856: 445 i note

⁵⁰ Maurer 1856: 445-446

Maurer baserte seg som nevnt på mange av de samme kildene som Keyser, men kildekritikken hans var noe strengere enn den norske historiske skole. I det følgende vil jeg redegjøre for forskjellene i de to forskernes kildekritiske programmer og spørre hvorfor Maurer likevel kom til svært like konklusjoner vedrørende byggherreproblemet.

Særlig i forhold til sagamaterialets utsagnsverdi var Maurers erklærte kildekritiske program strengere enn det som ble fulgt av *den norske historiske skole*. For nordmennene var troen på en trofast muntlig overlevering av beretningene motivert i patriotisme. En slik overlevering var nødvendig for å kunne hevde at historiene i sagaene opprinnelige var norske. For Maurer spilte ikke dette patriotiske motivet inn. Dermed sto han fritt til å hevde at sagalitteraturen opprinnelig var Islandske og dermed også kritisere tanken om at beretningene var ferdig utformet i den muntlige tradisjonen.⁵¹ Sagamaterialet var, som vi så hos Keyser, den viktigste kildegruppen for kongens rolle som byggherre. På bakgrunn av dette skulle man kunne vente at kongens rolle som byggherre ble mindre vektlagt hos Maurer enn hos Keyser. Dette ble ikke tilfellet. Når Maurers strengere kildekritikk likevel ikke fikk større påvirkning på hans behandling av byggherreproblemet kan det delvis ha sin bakgrunn i at hovedkilden til hvem som sto bak kirkene både hos Keyser og Maurer var landskapslovene, samt at utsagnene i lovene og sagamaterialet i stor grad var samstemte. Den viktigste grunnen ser likevel ut til å ha vært at Maurer i behandlingen av byggherreproblemet i liten grad fulgte opp sitt kildekritiske program. Han synes snarere å ha benyttet sagaene svært likt sine norske kolleger ved å gi dem utsagnsverdi til forholdene de beskriver.⁵²

Vi har sett at forskjellene både i kildekritisk program og grunnleggende historieoppfatning hos Maurer og Keyser var mindre og førte til færre forskjeller i behandlingen av byggherreproblemet enn man kunne antatt. Maurer kom frem til hovedsakelig de samme byggherrene som Keyser ved å vektlegge kongen og allmuen igjennom tingfelleskapene samt enkeltmenn ved høgendeskirkene. Forskjellen fra Keyser var hovedsakelig knyttet til hvilke varianter av type 3, allmuen som kirkens byggherre, som ble regnet som mulig. Maurer så ikke for seg et entusiastisk folkebyggeri slik Keyser gjorde i sine fellesthøgendeskirker. Likevel åpnet han for allmuen som byggherre, men da igjennom institusjonen herredet.

⁵¹ Dahl 1992: 94

⁵² For eksempel Maurer 1855: 546-547

1.3 Den kritisk orienterte middelalderforskningen 1860-1900

I tiden etter den norske historiske skole fra 1860-tallet ble historieforskningen i stor grad preget av en politisk splittelse i faget. Frontene sto mellom de konservative historikerne representert ved blant annet Michael Birkeland og Ludvig Daae på den ene siden og venstresiden med Ernst Sars som den viktigste representanten på den andre.⁵³ Denne politiske fronten fikk likevel få følger for behandlingen av byggherreproblemet. Forskningen som berørte dette emnet hadde et sterkt fokus på empiriske studier og den politiske høyre-venstre tilhørighet ble ikke videre synlig i produksjonen. En viktig person i denne empirisk orienterte middelalderforskningen var Gustav Storm. Storm bidro ikke direkte til studiet av byggherreproblemet, men spilte en viktig rolle i forskningen på den eldre norske historien ved å forme nye, strengere, kildekritiske idealer til middelaldermaterialet.⁵⁴ Han vektla i enda større grad enn den norske historiske skole kildenes samtidighet som viktigste premiss for å vurdere utsagnsverdi. Videre stilte han seg mer kritisk enn Maurer til sagalitteraturen og verdien av de muntlige tradisjonene den eventuelt skulle bygge på.⁵⁵ Som tidligere nevnt fikk Maurers kritikk lite å si for hans behandling av byggherreproblemet. I det følgende vil jeg se forskningen i forhold til de sterkere kildekritiske kravene, og undersøke i hvilken grad Storms kildekritikk påvirket forskernes kildekritiske idealer og om den førte til nye konklusjoner vedrørende byggherreproblemet.

Byggherreproblemet ble i denne perioden, på samme måte som i den foregående, i stor grad behandlet igjennom arbeider med kristningshistorie og organiseringen av kirkene i Norge som hovedtema. Disse temaene ble tatt opp av flere historikere, men særlig Anton Christian Bang og Absalon Taranger ga igjennom sine behandlinger av emnene også viktige bidrag til forskningen vedrørende kirkenes byggherrer. Taranger belyste også byggherreproblemet igjennom flere rettshistoriske spesialundersøkelser. Flere av disse bidragene kom i forbindelse med en debatt vedrørende hvem som hadde hvilke rettigheter til kirkejorden. Historikeren Ebbe Hertzberg var Tarangers motpart i denne debatten og kom dermed også til å behandle byggherreproblemet. I det følgende vil jeg undersøke hvilke byggherrer som ble vektlagt i disse undersøkelsene samt hvorvidt forskernes standpunkt har variert etter hvilke overordnede historisk emner de drøftet.

⁵³ Dahl 1992: 86-195

⁵⁴ Dahl 1992: 195-204 . Storm foretok flere kildekritiske granskninger. Blant annet i *Snorre Sturlassons historieskrivning* (Storm 1873)

⁵⁵ Dahl 1992: 203

1.3.1 Anton Christian Bang: Gamle teorier på nytt kildekritisk program

Etter den norske historiske skoles bidrag og den samtidige forskningen til Konrad Maurer var det to ganske like kirke- og rikshistoriske teorier som skulle kombineres. Det ble gjort av Anton Christian Bang, som ved siden av sitt faglige engasjement som teolog og kirkehistoriker også en tid var både biskop og statsråd.⁵⁶ I 1887 publiserte han sin *Udsigt over Den Norske Kirkes Historie under Katholicismen* hvor han etter eget utsagn ville bøte på det forhold at Konrad Maurers forskning var oversett i Norge.⁵⁷ Videre ønsket han å vise at den norske kirkens utvikling var en del av en felles katolsk og europeisk kirkehistorie. Dette skulle han gjøre med utgangspunkt i en strengere kildekritikk enn de foregående forskerne. Han hevdet i forordet til boken å ha ”fuldstændig seet bort fra de senere tiders upaalidelige tradition” representert ved Snorre og andre islandske forfattere.⁵⁸ Bang var her tydelig inspirert av den kildekritiske linjen etter Storm. Likevel har han i ettertid blitt anklaget for kun i liten grad å ha holdt seg til dette kildekritiske programmet. Fridtjof Birkeli pekte i sin kirkehistoriografiske undersøkelse på at Bang til tross for sin harde kritikk av sagatradisjonens troverdighet, likevel endte opp med å benytte dette materialet i utstrakt grad.⁵⁹ Jeg vil undersøke om Birkelis kritikk også er relevant for Bangs behandling av byggherreproblemet eller om Bang på dette punktet faktisk var tro til sitt kildekritiske program.

Bangs oppfatning av religionsskiftet var i tråd med den tidligere forskningen. Han sluttet seg til Maurers forfallsteori og hevdet, som Maurer og Keyser, at nordmennene var i en religiøs krisetilstand når de først kom i kontakt med kristendommen. Dette la forholdene til rette for de to Olavene som så kristningen ”som sitt livs oppgave”.⁶⁰ Bang støttet seg til Keyser i sitt syn på den tidligste norske Kirken som en stats- og folkekirke som først senere ble en del av den katolske. Likevel tonet Bang det nasjonale noe ned og kom til å vektlegge utenlandsk

⁵⁶ Anton Christian Bang 1840-1913 teolog og kirkehistoriker. Doktorgrad i teologi 1876. Professor i norsk kirkehistorie fra 1885. Kirkestatsråd 1893. Biskop i Kristiania fra 1896. (Flere biografiske detaljer: Thorkilsen, Dag . “Anton Christian Bang – utdypning” på *Store Norske Leksikon* . http://snl.no/nbl_biografi/Anton_Christian_Bang/utdypning . 11/11-09)

⁵⁷ John McNicol har pekt på at Bang her synes å overse Sars Norgeshistorie. (McNicol 1997: 51) Når jeg i stor grad her har gjort det samme er det fordi Sars på tross av sin inngående behandling av Kirken ikke går inn på byggherreproblemet (Sars 1877).

⁵⁸ Bang 1887: Forord

⁵⁹ Birkeli 1982: 24

⁶⁰ Bang 1887: 53

innflytelse i større grad enn Keyser, da særlig innflytelse fra den angelsaksiske Kirke.⁶¹ Bang la her på mange måter grunnen for Tarangers senere teorier om at den norske kirkeorganisasjonen var bygget på mønster av den angelsaksiske. Bang selv gav likevel sin tilslutning til Keyser's nasjonalromantiske teori med kirkeklasser organisert av kongemakten etter mønster fra et norsk førkristen tempelvesen med fylkes-, herreds- og privathov.⁶² I forlengelsen av dette kom han til å gi Olav Tryggvasson og Olav Haraldsson en hovedrolle i oppføringen av kirkene. Særlig ble Olav Haraldsson nok en gang vektlagt som byggherre for fylkeskirkene. Denne teorien presenterte Bang uten å vise direkte til sagamaterialet i verken tekst eller noter. Slik kunne det virke som om han her var tro til sitt kildekritiske program. Dette var likevel ikke tilfellet. Bang presenterte nemlig heller ikke noe belegg i andre kildegrupper for kongens rolle som byggherre, men henviste til Maurer som igjen baserte seg på sagaene.⁶³ Dette synes særlig påfallende i og med at Bang ellers i sin behandling av de forskjellige kirkeklassene henviste direkte til de rettshistoriske kildene. Slik ble altså kongens rolle som byggherre indirekte belagt med sagamateriale på tross av Bangs strenge kildekritiske program.

Hva angikk herredskirkene, baserte Bang seg på det rettshistoriske materialet og fremsatte synspunkter som i stor grad sammenfalt med Maurers. Herredskirkene ble bygget av bøndene i bygda på egen bekostning for å lette tilgangen på kirke. Bang mente disse måtte være oppført som følge av et folkelig initiativ, uavhengig av offentlig eller sentralkirkelig påvirkning. Som støtte for dette hevdet han at disse kirkene ikke hadde full kirkelig status og ikke sto i noen direkte forbindelse med fylkeskirken. Kildegrunnlaget for bøndenes rolle som byggherre var, på samme måte som for Keyser og Maurer, kristenrettene og ikke sagamaterialet. Dermed ble denne tesen ikke berørt av Bangs erklærte kildekritiske prosjekt.

Bang benyttet termen høgendeskirke på samme måte som Maurer utelukkende til å beskrive kirker bygget av enkeltmenn til personlig bruk, og ikke kirker bygget av en gruppe bønder.⁶⁴ Bang så disse kirkene mer som små gårdskapeller for stormenn og høvdingers egen benyttelse og synes ikke å regne med at disse noen gang ble sognekirker. Videre var de fullstendig privat eiendom, og eierne fikk også selv kalle prest til dem. Bang førte også høgendeskirkene tilbake til Olav Haraldssons tid, men i motsetning til Keyser valgte Bang her å se bort fra sagaberetningen om Dalegudbrand og fokuserte i stedet på andre kilder. I behandlingen av denne kirketypen var han altså tro til sitt erklærte kildekritiske program ved å

⁶¹ Bang 1887: 37-38

⁶² Dette og det følgende Bang 1887: 15-17,50-62

⁶³ Maurer 1855: 546-547

⁶⁴ Dette og det følgende Bang 1887: 62-63

se bort fra sagamaterialet. Kildene han valgte å legge vekt på var et diplom fra Lom og en runeinnskrift fra Oddernes. Diplomet antas å være fra tidlig 1200 og beretter om en tolvmannsed vedrørende rettighetene til et fiskevann. Vitnene sverget på at Torgeir fra Lom ble kristen og bygget en kirke på gården sin etter å ha fått fiskevannet av kong Olav Haraldsson.⁶⁵ Bang foretok ingen videre drøfting av denne kildens utsagnsverdi selv om den dokumenterte eden var like fjernt i tid fra kirkebyggingen som de sagaene han kritiserte i forordet sitt. Oddernessteinen behandlet Bang kun forbigående i en note, men han trakk frem en tolkning av steinens innskrift som satte en gudsønn av Olav den hellige som kirkebygger.⁶⁶ Med disse kildene knyttet Bang kirkebygging på initiativ av enkeltmann til Olav Haraldssons tid.

Bang kom frem til de samme hovedtypene byggherrer og med samme vektlegging som Maurer: Kongen, bøndene organisert i løse felleskap og prominente enkeltmenn. Dette på tross av andre kildekritiske idealer og at han benyttet noen andre kilder enn sin forgjenger. Bangs kildekritiske prosjekt må derfor sies å ha hatt få følger for hans behandling av byggherreproblemet.

Når Bangs kildekritiske prosjekt fikk så få følger for hans konklusjoner vedrørende kirkenes byggherrer kom dette som vi har sett av flere faktorer. Til en viss grad levde han ikke opp til sine egne kildekritiske idealer ved å støtte seg til forskning basert på nettopp de kildene han selv forkastet. Videre spilte også det rettshistoriske materialet en såpass avgjørende rolle at sagakritikken ikke fikk følger for resultatet. Bare i hans behandling av høgendesirkene fikk hans kildekritiske prosjekt følger for tilnærmingen til byggherreproblemet, men uten å gi et annet resultat. Her kom han frem til samme konklusjon som de tidligere forskerne etter å ha undersøkt kilder fra andre kildegrupper. Bangs bidrag til forskningen på byggherreproblemet ble derfor en empirisk styrking av hypotesen om at stormenn sto bak kirker, selv om han i sin fremstilling først og fremst vektla kongen og bøndenes rolle.

⁶⁵ Bang 1887: 62 . DN II 4 . RegNor: b.1 nr 439 (DN bind 2 ble utgitt 1851 av Lange og Unger.)

⁶⁶ Bang 1887: 62 note 4 . Innskriften skal lyde: *Eyvindr gerði kirkju þessa, goðsonr Ólafs hins Hála/Halla/Helga, á óðali sínu.* ("N 210 §" i *Samnordisk runedatabas* <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm> . 15/04-10)

1.3.2 Absalon Taranger: Teoriene utdypes

Den neste forskeren innenfor den kritisk orienterte middelalderforskningen som kom til å ta for seg byggherreproblemet ble Absalon Taranger.⁶⁷ Taranger hadde bakgrunn fra teologien, men kom i løpet av sin akademiske karriere til å bli en av landets fremste eksperter på rettshistorie. Igjennom sin spesielle kompetanse og kjennskap til kildene produserte han flere undersøkelser som berørte byggherreproblematikken. Jeg vil her særlig trekke frem tre av Tarangers arbeider som ble skrevet under svært forskjellige forutsetninger og undersøke i hvilken grad Tarangers standpunkt i byggherreproblemet var forskjellig i de tre undersøkelsene, og hvorfor de eventuelt varierte.

De forskerne som har blitt presentert så langt i denne avhandlingen kom inn på byggherreproblemet igjennom undersøkelser med kristningen av landet og den første organiseringen av Kirken som hovedfokus. Dette var også tilfellet i Tarangers avhandling *Den angelsaksiske kirkes inflydelse paa den norske* hvor han behandlet byggherreproblemet i forbindelse med en ny teori vedrørende organiseringen av den tidligste kristne kulten. Ved siden av denne undersøkelsen kom Taranger også til å belyse byggherreproblemet i to rettshistoriske spesialundersøkelser, den ene var en drøfting av begrepene herred og herredskirke i kristenrettene, og den andre undersøkte hvem som hadde rettigheter på prestegårdens jord.⁶⁸

1.3.2.A Absalon Taranger: *Herrað og Herraðskirke*

Absalon Tarangers første behandling av byggherreproblemet kom i hans rettshistoriske drøfting av begrepene herred og herredskirke i landskapslovene. Denne undersøkelsen hadde ett sterkt empirisk fokus og eventuelle andre overordnede agendaer synes å ha spilt inn i mindre grad enn i hans senere arbeider.

Forskerne før Taranger hadde vært uenige i hva begrepene herred og herredskirke betegnet. Likevel hadde ingen foretatt en inngående empirisk basert drøfting. Dette var i følge Taranger selv bakgrunnen for hans undersøkelse av emnet i *Historisk Tidsskrift* i 1888.⁶⁹ Her undersøkte han bruken av begrepene i hver av de enkelte kristenrettene, og kom frem til en egen teori som kom til å tilskrive herredet og herredskirken en større egenart enn tidligere

⁶⁷ Absalon Taranger (1858-1930) dr juris 1897 1898-1928 professor i rettshistorie. Engasjerte seg også kirkepolitisk særlig for å skille stat og kirke. (Agøy, Nils Ivar . "Absalon Taranger - utdypning" fra *Store norske leksikon* . http://www.snl.no/nbl_biografi/Absalon_Taranger/utdypning . 21/04-10)

⁶⁸ Taranger 1888 . Taranger 1896

⁶⁹ Taranger 1888: 337-338

forskere. Ett av feltene ved kirkeorganiseringen han var innom i sin drøfting av herredskirken var byggherreproblematikken og da særlig kongens rolle som byggherre.

Som Maurer og Keyser før han, gav også Taranger kongemakten æren for den tidligste kirkebyggingen, men med en mer inngående beskrivelse av hvordan kongens initiativ til kirkebygging hadde blitt implementert. Taranger så for seg at Olav Tryggvasson startet kirkebyggingen ved å oppføre kirker på egne hovedgårder.⁷⁰ Disse skulle ha fungert som misjonsstasjoner og fylkeskirker. Dette arbeidet ble senere videreført av Olav Haraldsson. Så langt var altså Tarangers påstander helt i takt med den tidligere forskningen. Det han fremholdt som nytt var en utvidelse av kongens innflytelse som byggherre til også å omfatte oppføringen av fjerdings- og åttingskirkene. Taranger så nemlig for seg et hierarki av distrikter der fylket var størst, fulgt av fjerdingen og åttingen med herredet som den minste enheten. Taranger kritiserte den tidligere forskningen for å ha gått ut i fra at Olav Haraldssons engasjement i kirkebyggingen sluttet ved fylkesnivå.⁷¹ Han pekte på at Gulatingslovens henvisning til "[...]alle de kirker og kristendommen, som Olaf den hellige og biskop Grimkel satte paa Moster thing [...]" ikke eksplisitt nevnte fylkeskirkene.⁷² Taranger mente kongens innflytelse på kirkebyggingen hadde gått lenger og beskrev også hvordan dette rent praktisk hadde foregått.⁷³ Før Olavs kristenrett ble vedtatt på Mostertinget skulle Olav og biskop Grimkjel ha møtt høvdingene til forhandlinger. Det at Olav hadde høvdingene i ryggen skulle være grunnen til at innføringen av Olavs kristenrett hadde møtt så lite motstand. Denne mangelen på motstand var basert på Snorres beskrivelse av forholdene. I forhandlingene mellom kongen og høvdingene måtte kravet om en "forøgelse af den geistlige hjælp" ved å skaffe tilveie flere kirker ha vært et vesentlig krav fra førstnevntes side.⁷⁴ Slik så Taranger for seg at kongens initiativ fikk støtte av høvdingene, og ved deres innflytelse ble det mulig for kongen å få satt en lov som forpliktet bøndene til å bygge kirker. Et slikt lovpålegg ovenfor bøndene mente Taranger å se i den overnevnte strofen fra Gulatingsloven. "[...]naar det heder, at alle kirker, som Olav og Grimkel "satte", skal vedligeholdes, saa ligger deri visselig

⁷⁰ Dette og det følgende: Taranger 1888: 377-379

⁷¹ Taranger synes i denne kritikken å ha sett bort fra Keyser som jo hevdet at kirkene under fylkesnivå med unntak av høgendeskirkene alle var blitt oppført delvis etter lovpålegg fra nettopp den samme Olav. (Keyser 1856: 91-92)

⁷² Tarangers egen oversettelse av Gulatingsloven kap 10. (Taranger 1888: 379)

⁷³ Dette og det følgende: Taranger 1888: 379

⁷⁴ Taranger 1888: 380

ikke blot et paabud om at vedligeholde de allerede eksisterende, af Olaf opførte fylkes-kirker, men ogsaa en forpligtelse for bønderne til at bygge et vist antal kirker i hvert fylke,[...]”.⁷⁵

Denne ordningen med kongens initiativ til kirkebyggingen skulle være gjeldende for åttingskirkene og fjerdingskirkene, men for herredskirkene presenterte Taranger en annen teori. Han mente Herredskirkene var oppført en god stund etter misjonstiden og Olavs lovgivning. Derfor var de ”[...] ikke opførte ifølge noget offentlig paabud, men ifølge bøndernes eget initiativ [...]”.⁷⁶ En videre utbrodering eller begrunnelse av forholdene rundt organisering av bøndenes engasjement presenterte han ikke. Han presenterte heller ikke noe kildegrunnlag for dette engasjementet. Det synes som om han tok for gitt at ved et fravær av kongens initiativ så bygget bøndene.

Taranger utvidet som vi har sett kongens direkte innflytelse på oppføringen av kirkene noe, men kom i realiteten til et svært liknende byggherreforhold som sine forgjengere bare under andre termer. Som Keyser, og til en viss grad også Maurer, kom han frem til at noen kirker ble oppført av bøndene etter pålegg fra kongen, (kategori 1) mens andre ble oppført helt og holdent på initiativ av bøndene selv (kategori 3). Likevel var hans arbeid en innskrenkning i forhold til både Maurer og Bangs linje. Dette særlig fordi han knyttet bondefellesskapets rolle som byggherre eksklusivt til kirker under termen *herredskirke*. Taranger kom ikke inn på eventuell kirkebygging på initiativ av høvdinger eller stormenn i denne undersøkelsen. Det viktigste nye bidraget ble teorien som beskrev lovgivningsprosessen på Moster og hvordan kongen hadde fått pålagt bøndene kirkebygging.

Tarangers fokus på kongens rolle også ved etableringen av åttingskirkene og fjerdingskirkene ble møtt med kritikk av Maurer i ett forsvarsskrift året etter.⁷⁷ Maurer pekte på at selv om den passasjen Taranger hadde trukket frem ikke støttet en eksklusiv forbindelse mellom kong Olav og fylkeskirkene, så var det andre kilder som gjorde nettopp det. Samtidig fantes det ingen liknende forbindelser i kildene mellom Olav Haraldsson åttingskirker eller fjerdingskirker.⁷⁸ Videre fremholt Maurer i denne artikkelen at de lovene Taranger hadde støttet seg på kun omhandlet plikt til å vedlikeholde kirkene, samt å gjenreise dem om de skulle falle ned. De gav ingen direkte pålegg til bygging i forbindelse med herredskirkenes første etablering. Denne kritikken kom til å påvirke Tarangers fremstilling i senere arbeider.

⁷⁵ Taranger 1888: 380-381

⁷⁶ Taranger 1888: 383

⁷⁷ Maurer 1889

⁷⁸ Dette og det følgende: Maurer 1889: 233-235

1.3.2.B Absalon Taranger: *Den angelsaksiske kirkes inflydelse paa den norske*

Tarangers første større historiske verk ble også hans mest innflytelsesrike rent kirkehistorisk. Dette arbeidet var en besvarelse på en prisoppgave formulert av Anton Christian Bang, og ble belønnet med kronprinsens gullmedalje. Både oppgavens ordlyd og avhandlingens tittel lød: *Den angelsaksiske kirkes inflydelse paa den norske*.⁷⁹ Oppgaveteksten la opp til et fokus på sammenhengen mellom den angelsaksiske og den norske Kirken, og Taranger fant da også mange forhold som støttet en slik sammenheng. Faktisk så mange at Maurer i sin anmeldelse av boken kritiserte tendensen til "[...] ensidigen at udlede alt ligt og uligt fra England."⁸⁰ Blant de sammenhenger Taranger fant var at den tidlige norske kirkeorganisasjonen skulle være bygget på angelsaksisk forbilde og ikke på en eksisterende førkristen organisasjon. I det følgende vil jeg se nærmere på denne teorien og undersøke i hvilken grad den påvirket hans syn på byggherreproblemet.

Som en del av prosjektet med å finne sammenhenger mellom norske og angelsaksiske forhold foretok Taranger en sammenlikning av det engelske parochialsystemet og den norske kirkeorganiseringen og kom frem til at det var store likheter.⁸¹ Taranger hevdet at de kirkeklassene som fantes i kristenrettene samsvarte med den tidlige angelsaksiske kirkeorganisasjon og at den norske Kirken følgelig måtte være organisert etter angelsaksisk mønster.⁸² Med utgangspunkt i disse observasjonene, gikk han til angrep på den til da dominerende teorien om at kirkeorganisasjonen skulle være en videreføring av en hedensk tempelorganisasjon.⁸³ Han tok utgangspunkt i Maurers produksjon når han bygget sin kritikk, men var klar på at disse meningene var målbært også av andre forskere.⁸⁴ Hans første innvending mot kirkenes kontinuitet med den hedenske tempelorganisasjonen var at ordene *fylkeshov* og *herradshov* ikke fantes i det norrøne materialet, men at begrepene var sene konstruksjoner gjort av ettertidens forskere. Taranger pekte på noe som må kunne sies å

⁷⁹ Taranger 1890 . Birkeli 1982: 25

⁸⁰ Maurer 1895: 34

⁸¹ Prisoppgaven *Den angelsaksiske kirkes inflydelse paa den norske* ble formulert allerede 1886, dermed skrev med andre ord Taranger *Herað og Heraðs-kirkja* underveis i arbeidet med den større avhandlingen. Likevel gir ikke Taranger uttrykk for et angelsaksisk forbilde for kirkeorganiseringen i artikkelen i HT. Trolig hadde han ikke formulert denne teorien enda i og med at arbeidet med kapittelet som omhandlet den angelsaksiske kirkens påvirkning på den norske kirkeforfatningen, i følge han selv, ikke ble gjort før i mars 1889 (Taranger 1890 i innledningen: vi)

⁸² Taranger 1890: 252-260

⁸³ Taranger 1890: 260-267

⁸⁴ Taranger nevner ved siden av Maurer: Keyser, Munch, Sars og Bang (Taranger 1890: 262)

minne om en sirkelslutning i forskningen så langt. På den ene siden hadde fylkes- og herredshov blitt benyttet til å forklare historien bak fylkes- og herredskirker, men på den annen side ble hele fenomenet fylkes- og herredshov utledet av begrepene fylkes- og herredskirker.⁸⁵ Med dette forsvant sammenhengen mellom førkristen og kristen tids organisering av gudshus som den rådende teorien i forskningen. Dermed ble det åpent for å problematisere bruken av kristenrettene som kilde til den tidligste kirkeorganisasjonen i Norge. Dette kom likevel ikke til å skje med Taranger.

Tarangers revurdering av opprinnelsen for kirkeorganisasjonen i Norge fikk få direkte følger for hans behandling av byggherreproblemet. Forskjellen fra forskningen basert på tempelorganisasjonskontinuitet ble hovedsakelig at Olav Haraldsson baserte seg på et mønster av kristen angelsaksisk opprinnelse heller enn et norsk eller germansk system når han implementerte kirkeorganisasjonen. Kongen beholdt dermed rollen som bakmann for den første kirkebyggingen. Taranger sluttet seg til sine forgjengeres konklusjon ved å slå fast at det kunne betraktes som en historisk kjensgjerning at de to Olavene oppførte fylkeskirkene, men først etter å ha foretatt en mer inngående kildedrøfting enn sine forgjengere.⁸⁶ Taranger inntok dermed en langt mer kritisk holdning til kildene enn han selv hadde gjort i sine tidligere arbeider, likevel uten å legge seg helt på Bangs erklærte kildekritiske linje. Taranger konkluderte med at hovedtrekkene i sagaenes fortellinger om Olavs planmessige organisering av kirkene måtte sees som pålitelige, selv om detaljene i beretningen måtte tilskrives 1200-tallets forfattere.⁸⁷ Han forkastet dermed ikke sagaene helt slik Bang hadde gjort, men vektla helt tydelig Storms sagakritikk.⁸⁸ Videre forsterket Taranger kildegrunnlaget for kongen som kirkenes byggherre ved å henvise til Olavs latinske helgenvitae og en homilie fra *Gammelnorsk Homiliebok* som han mente støttet sagaenes beretning om Olav Haraldssons rolle.⁸⁹

Selv om han fremhevet kongens rolle som byggherre også i denne avhandlingen, gjentok ikke Taranger alle de synspunktene han presenterte i *Herrað og Herraðskirkja*. Han utelot både den detaljerte teorien om forhandlingsmøtet mellom Olav Haraldsson og høvdingene og påstanden om at kongen hadde hatt initiativet bak åttings og fjerdingskirkene.

⁸⁵ Taranger 1890: 262-264

⁸⁶ Taranger 1890: 238,247-248

⁸⁷ Taranger 1890: 132

⁸⁸ Taranger takker da også nettopp Gustav Storm for hjelp med kildekritikken (Taranger 1890 i innledningen)

⁸⁹ Taranger 1890: 132-133

Bakgrunnen for at han gikk bort fra tanken om forhandlingsmøtet må vi trolig søke i en mer kritisk innstilling til sagamaterialet. Som nevnt bygget denne teorien på en slutning fra en fremstilling i Snorre. I forbindelse med arbeidet med herredet og herredskirkene hadde Taranger i liten grad foretatt en kildekritisk vurdering av sagamaterialet. Det gjorde han derimot som vi nettopp har sett i forbindelse med prisoppgaven. Trolig vurderte Taranger det dit hen at kildegrunnlaget for denne teorien ble for svakt.

Hva gjaldt kongens rolle i oppføringen av andre kirker enn fylkeskirkene synes Taranger å ha foretatt en kuvending: "Man er enig om, at de kongelige kirker gjennemgaaende falder sammen med de såkaldte fylkeskirker, og kilderne tillader neppe nogen annen opfatning."⁹⁰ Og videre "[...] af yngre parochialkirker trende slags, nemlig fjerdingskirker, ottingskirker, og heredskirker, mellem hvem der ingen anden forskjel er end at deres sogn oprindelig var af forskjellig størrelse [...]"⁹¹ Taranger gikk altså bort fra ideen om at åttingskirkene og fjerdingskirkene skulle være bygget av kongen mens herredskirkene var alene om å bli oppført av bøndene. I stedet utvidet han bøndenes innflytelse og så heller bøndene som ansvarlige for også disse kirkene.⁹² Det kan synes som om Taranger har tatt Maurers kritikk til følge og oppgitt viktige deler av sin tidligere posisjon til fordel for Maurers syn.⁹³ Det viktigste for Taranger var likevel trolig å understreke likheten i oppbygningen av det engelske og det norske sognesystemet. De engelske sognekirkene:

*[...] blev først opførte af konger og stormænd paa deres landgaarde eller af biskoper og abbeder paa de til katedralen eller klosteret hørende godser. Men allerede meget tidlig maa ogsaa de enkelte kommuner have begyndt at bygge egne sognekirker, ligesom de formuende selveierbønder lod private kapeller opføre paa sine gaarde,*⁹⁴

Ved å sette likhetstegn mellom fjerding-, åttings- og herredskirker og de engelske yngre sognekirkene understreket han sammenhengen mellom det angelsaksiske og det norske sognesystemet. Videre analogi fant han også i de angelsaksiske private kapellene og de norske høgendeskirkene. Konklusjonen ble en så ”*gjennemgaaende overensstemmelse mellem det norske og det angelsaksiske parochialsystem, at det maa ansees som utvivlsomt, at det første har dannet sig efter det sidstes forbillede.*”⁹⁵

⁹⁰ Taranger 1890: 238

⁹¹ Taranger 1890: 256

⁹² Taranger 1890: 240

⁹³ Taranger nevner Maurers kritikk i en note, og understreker der at han fortsatt mener *herredskirke* ikke er det samme som åttings eller fjerdingskirke, men han har tydeligvis endret stilling i forhold til hvem som sto som byggherre. (Taranger 1890: 256 i note 2)

⁹⁴ Taranger 1896: 68

⁹⁵ Taranger 1896: 261

Tarangers vurdering av byggherreproblemet i dette verket ble dermed så å si identisk med Anton Christian Bangs konklusjoner. Kongen var først ute ved å oppføre fylkeskirkene som et ledd i å bygge en kirkeorganisasjon (kategori 1). Stormenn og selveiende bønder bygget private kapeller (kategori 2) og etter hvert kom bøndene på banen og bygget de øvrige kirkene (kategori 3). I forhold til Tarangers egen foregående undersøkelse var den viktigste justeringen at han nå kun så fylkeskirkene som kirker oppført på kongens initiativ og at herredskirken ikke var alene i å være oppført av bøndene i felleskap.

Denne mindre justeringen for å få byggherreforholdene ved de yngre sognekirkene til å passe med de tilsvarende i det angelsaksiske sognesystemet var dermed den eneste følgen teorien om angelsaksisk innflytelse på kirkeorganisasjonen fikk for Tarangers oppfatning av byggherreproblemet.

1.3.2.C Absalon Taranger og Ebbe Hertzberg: Striden om prestegårdene

Den siste vesentlige behandlingen av byggherreproblemet fra Absalon Tarangers hånd kom ikke i form av et religionshistorisk arbeid, men som en rettshistorisk ekspertuttalelse vedrørende eiendomsretten til prestegårdene.

Tarangers spesielle kompetanse innen teologi og tidlig norrøn rettshistorie var trolig bakgrunnen for at han ble engasjert av Norderhov kommune i forbindelse med en rettstvist kommunen hadde med staten.⁹⁶ Saken dreide seg om hvorvidt staten kunne benytte overskudd fra salg av Norderhov prestegård utenfor kommunen. Her ble en undersøkelse av byggherreproblemet en forutsetning for å komme frem til hvem som opprinnelig hadde hatt rettigheter til kirkene og tilliggende eiendommer. Tarangers utredning ble gitt under tittelen *Om Eiendomsretten til de norske Præstegaarde* og tok for seg råderett og eiendomsrett til kirkens jordeiendommer opp igjennom historien.⁹⁷ For å svare på Tarangers utredning engasjerte staten den eldre og mer erfarne rettshistorikeren Ebbe Carsten Hornemann Hertzberg som kom med et tilsvarende svar til Taranger som fikk tittelen *Om Eiendomsretten til det norske kirkegods*.⁹⁸ Hertzberg var tidligere elev av Konrad Maurer og hadde noen år tidligere fullført *Glossariet til Norges Gamle Love*.⁹⁹ Det var med andre ord to av tidens største eksperter på Norsk rettshistorie som her ble satt opp mot hverandre. Likevel var mange av

⁹⁶ Dette og det følgende: Sandvik 1965: 13-15, 296-298

⁹⁷ Taranger 1896

⁹⁸ Hertzberg 1898

⁹⁹ Hertzberg 1895

forutsetningene de samme. Først og fremst var begge påvirket av den tyske rettshistoriske tradisjonen. Videre benyttet Hertzberg i svært stor grad Tarangers undersøkelse av kildematerialet som grunnlag for sin undersøkelse.¹⁰⁰ I det følgende vil jeg undersøke om disse to historikerne kom frem til forskjellige konklusjoner vedrørende hvem som var kirkenes byggherrer. Videre også om en eventuell forskjell i forfatterens behandling av byggherrene kan sees i sammenheng med den motsetningen som lå i deres forskjellige oppdrag. Jeg vil i liten grad gå nærmere inn på andre sider ved debatten om eiendomsretten prestegårdene da denne ligger på siden av denne oppgavens fokus.¹⁰¹

Tarangers undersøkelse var en grundig gjennomgang av de rettshistoriske kildene og fulgte utviklingen av eiendomsretten til det lokalgeistlige godset, inkludert kirkebygget, fra kristningen og frem til 1821. I denne undersøkelsen trakk han store veksler på den tyske rettshistoriske tradisjonen som hadde en omfattende og rikholdig behandling av tilsvarende problemer i det tyske materialet.¹⁰² Tarangers posisjon ble en tilslutning til den såkalte *institutteorien* fra den tyske rettshistoriske tradisjonen. Denne teorien vektla den lokale kirkelige institusjonen, eller menigheten, utstrakte rettigheter på det kirkelige godset. Gudmund Sandvik har pekt på at denne teoretiske retningen samsvarte godt med Tarangers kirkepolitiske ønske om en fri folkekirke der suvereniteten lå hos menigheten.

Med dette utgangspunktet kom ikke overraskende menigheten til å spille en vesentlig rolle også ved oppføring av kirkene. Likevel forlot ikke Taranger helt sin tidligere teori om kongens viktige rolle som kirkenes byggherre. I sine drøftinger vedrørende hvem som sto bak byggingen av fylkeskirkene forsterket han teorien om bøndene som oppførte kirker på kongens befaling. Ved siden av det hittil gjeldende lov materialet gjengav Taranger også et diplom vedrørende byggingen av en kirke på Voss.¹⁰³ Diplomet dateres til slutten av 1200 tallet og er et brev fra kongen til allmuen i Vangen kirkesogn hvor han takker dem for at de etter hans råd har valgt å bygge i stein fremfor tre, men oppfordrer dem til å kjøre frem stein

¹⁰⁰ Hertzberg 1898: Forordet

¹⁰¹ Norderhov lot til slutt saken falle, men en liknende sak med Østre Toten som part konkluderte i Hertzbergs favør, men uten å ta stilling til det faktiske eiendomsspørsmålet. (Sandvik 1965: 13-14) For særlig interesserte vil jeg henvise til Gudmund Sandvik som har gitt det seneste forsøket på å redegjøre for disse forholdene og som i den forbindelse også går i detalj på debatten mellom Taranger og Hertzberg. (Sandvik 1965). Stylegar og Brendalsmo har i den senere tid problematisert den tidligere forskningens fokus på *prestegården* i behandlingen av kirkelige eiendommer i middelalderen. (Stylegar & Brendalsmo 2006) Av videre interesse kan også nevnes at råderetten over kirkelig eiendom igjen har blitt sak for domstolene nok en gang uten at eiendomsspørsmålet har blitt avgjort. Se dom i Oslo Tingrett 15/10-09 (TOSLO-2008-182790) og Høyesterett 12/5-10 (HR-2010-807-P).

¹⁰² Dette og det følgende: Sandvik 1965: 296

¹⁰³ Taranger 1896: 15

og tømmer så kirken kan bli ferdig.¹⁰⁴ Taranger sluttet retrospektivt fra dette diplomtet til forholdene ved kristendommens innføring og kom frem til at fylkeskirkene ble bygget som et samarbeid mellom de to Olavene og bøndene, men på kongemaktens initiativ. Et viktig poeng for Taranger ble at disse kirkene var ”offentlige, til Gudstjenesten bestemte Anstalter, hvis Vedligeholdelse og Udstyr paahviler Menigheden (Fylket), og hvis første Opførelse dels skyldes Kongerne Olaf Trygvessøn og Olaf Haraldssøn og dels Bønderne.”¹⁰⁵ Dette støttet opp om Tarangers mål, en fremstilling av de enkelte lokale kirkene ble egne selvstendige offentlige institusjoner med egne juridiske rettigheter.

En mindre nyorientering i forhold til hans tidligere behandling av byggherreproblemet gjorde Taranger i forbindelse med drøftingen av herredskirkene. Tidligere hadde Taranger sett herredskirkene som den yngste kirketyper i Norge. Nå hevdet han at herredskirkene var blitt oppført allerede så tidlig som 1000-tallet. Bak disse kirkene så Taranger fremdeles bøndene, men nå organisert igjennom *menigheten*.¹⁰⁶ At Taranger her presenterte menigheten som organisatorisk ramme for oppføringen av den første kirken på et sted, synes å inneholde en logisk brist om menigheten skal forstås som de som brukte kirken. Denne anakronismen hos Taranger hadde trolig sitt utgangspunkt i hans ønske om å befeste menighetens rettigheter igjennom å tilskrive dem patronatsrettigheter over kirkene. Taranger støttet seg her til den tyske forskningstradisjonens vektlegging av det såkalte legpatronatet. Den versjonen av patronatsteorien Taranger støttet seg til hevdet at en leperson eller institusjon ved å oppføre en kirke fikk mer eller mindre utstrakte rettigheter til gods og prestevalg samtidig som Kirken holder den faktiske eiendomsretten.¹⁰⁷ Ved å legge patronrettighetene til menigheten som gruppe forsterket Taranger inntrykket av den lokale kirkeinstitusjonens opprinnelige autonomi ovenfor sentralkirkelig hold. Det er mot dette bakteppe man må se Tarangers utsagn om at ”[...] i Almindelighed skyldtes de norske Landskirkers Opførelse Menigheden selv.”¹⁰⁸

Taranger presenterte dermed en spesiell variant av byggherrekategori 3 ved å vektlegge allmuen eller bøndene som menighet. Likevel gav Taranger et viktig bidrag til byggherreforskningen ved å for første gang eksplisitt fremsette en av de vesentligste forutsetningene for et byggherreforhold av kategori 3: ”[at] Jorden var opdelt mellem Selveierbønder og ikke samlet til større Godser.”¹⁰⁹ Taranger satte her fingeren på det faktum

¹⁰⁴ *ver þacca yðr. at þer havet mannlæga tilraðet at gera yðr steinkirkiui stað fyrir trekirkiu eptir raði oc firirsogn vars virðulex herra . DN IV 2 . RegNor: b2 nr 64*

¹⁰⁵ Taranger 1896: 15

¹⁰⁶ Taranger 1896: 7,15

¹⁰⁷ Taranger 1896: 3-10

¹⁰⁸ Taranger 1896: 62

¹⁰⁹ Taranger 1896: 7

at for at et felleskap av bønder skulle kunne fungere som byggherre måtte de også ha kontroll over de ressurser og inneha den innflytelse som var nødvendige for å få gjennomført byggeprosessen. Med utgangspunkt i dette premisset om selveiende bønder, mente Taranger å kunne avgrense de mulige områdene for det germanske legpatronatet og allmuen som byggherrer til Nord-Tyskland, Siebürgen og Norden.

Statens standpunkt i rettsaken ble som nevnt faglig begrunnet av Ebbe Hertzberg. Det var vesentlig for deres side å svekke Tarangers teorier. Dette gjorde Hertzberg hovedsakelig ved å kritisere instituttheorien.¹¹⁰ De enkelte kirkelige institusjoner kunne ha utvidede rettigheter utad mente Hertzberg, men at den lokale kirkelige institusjonen skulle ha rettigheter også ovenfor overordnede kirkelige organer så han som utenkelig.¹¹¹ Relasjonene innad i Kirken mellom de forskjellige kirkelige institusjoner kunne ikke beskrives og forstås igjennom moderne privatrettslige termer mente han. Han støttet Tarangers konklusjon om at kirkene måtte forstås som stiftelser, men hevdet at det var utenkelig at disse stiftelsene skulle ha egne rettigheter ovenfor Kirken sentralt. Dermed kunne Hertzberg vektlegge den sentrale Kirkens innflytelse over de lokale kirkene både som eiendom og institusjon selv om de lokale kirkene fremsto som egne rettssubjekter utad i de skriftlige kildene. Ved reformasjonen ble Kirkens rettigheter overført til staten, og dermed fikk staten i følge Hertzberg stor frihet til å disponere de kirkelige eiendommene etter eget forgodtbefinnende. Denne teorien var helt klart i sterk favør av Hertzbergs oppdragsgiver på samme måte som Tarangers drøfting hadde vært fordelaktig for kommunens posisjon.

Dette fokuset på den overordnede Kirkens rolle farget også Hertzbergs fremstilling av den tidlige organisering av Kirken og som en del av denne også byggherreproblemet. Hertzberg presenterte den oppsiktsvekkende teorien at kirkeorganisasjonen i Norge ble organisert ”ikke ovenfra nedad, [...] men nedenfra opad”.¹¹² Som vi har sett var den gjeldende teorien i forskningen at oppføringen av de første kirkene og organiseringen av en sentralkirkelig administrasjon hadde vært et bevisst prosjekt fra kongemaktens side som et

¹¹⁰ Sandvik 1965: 14-15

¹¹¹ Hertzberg 1898: 70-71

¹¹² Hertzberg 1898: 49-50. Ganske interessant er det at den stikk motsatte karakteristikken forekommer i Hertzbergs bidrag til Aschehougs norgeshistorie 17 år senere ”Heraf fremlyser, at hva menighedsorganisation angaar, har den arbeidet sig ovenfra nedad og indad, som ogsaa rimelig kunde være, al den stund det var fra kongerne den udgik” (Hertzberg 1915: 179). Men Hertzberg døde før denne teksten var ferdig og Absalon Taranger fikk ansvaret for å ferdigstille kollegaens manuskript. Det kan derfor være grunn til å sette spørsmålsteget ved hvem av disse to som fører ordet i dette avsnittet. Riksarkivet har i sine samlinger både Hertzberg og Tarangers arbeidsnotater så det kan kanskje være mulig å fastslå hva som ligger bak denne ytringen, selv om en slik undersøkelse ikke er mulig innenfor denne oppgavens rammer.

ledd i rikssamlingen. Kongen ble så å si fraværende i Hertzbergs fremstilling, vekten ble lagt på en misjonsgeistlighet med angelsaksisk bakgrunn som han mente var toneangivende ved "[...] Grundlæggelsen af den norske Kirkes Forfatning [...]".¹¹³ Igjennom denne gruppen ble utviklingen av den Norske kirkeorganisasjonen allerede fra den tidligste tiden definert av kanonisk rett og underordnet *hierarkiet*. At Hertzberg så for seg en sterk selvstendig og internasjonal Kirke svært tidlig ble tydelig når han drøftet retten til prestevalg ved de tidligste kirkene. Her lot han Kirken ha innflytelse til å nekte kongen prestevalgsretten til fordel for bøndene. "Det første Alternativ var Kirken [...] af lang Erfaring for klog til at indlade sig paa."¹¹⁴

Også i forbindelse med oppføringen av herreds og fylkeskirkene satte Hertzberg Kirken nærmere bøndene enn kongemakten.¹¹⁵ Disse kirkene skulle ha blitt oppført som resultat av et kompromiss mellom bøndene og den nye religionen som førte til at bøndene ble pålagt byggeriet ved lov.¹¹⁶ Hertzbergs fremstilling av organiseringen rundt kirkebyggingen avvek med andre ord ikke så mye fra tidligere forskere. Bøndene måtte stå for oppføringen, mens initiativet til byggingen egentlig lå hos lovgiveren. Den store forskjellen var altså Hertzbergs vektlegging av Kirkens innflytelse på lovgivningen. Her skilte Hertzberg seg fra alle tidligere forskere på feltet, Taranger inkludert.

En annen forskjell mellom de to rivalene var at Hertzberg hevdet at oppføringen av herredskirkene på samme måte som fylkeskirkene var pålagt bøndene og ikke foregikk på initiativ av disse. Hertzberg avgrenset dermed kongens innflytelse som byggherre og satte den videre på linje med øvrige norske høvdinger når han hevdet at den var innskrenket til høgendeskirker og enkelte kirker i byene.¹¹⁷

For å vende tilbake til problemstillingen synes altså både Taranger og Hertzberg å ha blitt påvirket av sine respektive oppdrag. Tarangers spesielle versjon av en byggherrekategori 3, hvor han vektla *menigheten* som byggherre, må sees i direkte sammenheng med ønsket om å styrke den lokale kirken i forhold til den sentrale og slik styrke Norderhov kommunes sak. På samme måte må Hertzbergs brudd med tidligere forskningstradisjon ved å gi Kirken initiativet til all offentlig kirkebygging (byggherrekategori 4) sees i sammenheng med statens interesser i saken. Dermed kan denne debatten ses som et eksempel på hvordan oppdragsforskning kan

¹¹³ Hertzberg 1898: 48

¹¹⁴ Hertzberg 1898: 50

¹¹⁵ Hertzberg nevner termene åttings- og fjerdingskirke bare en gang i undersøkelsen og synes ikke å se dem som egne kirketyper med særlige omstendigheter. (Hertzberg 1898: 53)

¹¹⁶ Hertzberg 1898: 53,62

¹¹⁷ Hertzberg 1898: 52-53

farge historikerens resultat. Likevel gav Taranger i denne debatten et viktig bidrag til forskningen ved å definere utbredt selveie som en forutsetning for at allmuen skulle kunne fungere som byggherre. Selv om dette i liten grad ble tatt til følge av kommende generasjoner forskere før Dagfinn Skre inspirert av den danske forskeren Ebbe Nyborg skulle komme til å formulere samme premiss om lag 90 år senere.¹¹⁸

1.4 Et nytt århundre: Marxisme og kirkehistorie 1900-1930

Unionsoppløsningen i 1905 førte med seg en endring i dagsorden i historieskrivningen.¹¹⁹ De nasjonalpolitiske problemene var ikke lenger så presserende mens industrialisering førte til nye sosiale og økonomiske problemer. Som en følge av dette ble økonomisk historie og sosialhistorie de nye hovedperspektivene for norsk historieforskning. Dette kom særlig til syne i arbeidene til Halvdan Koht og Edvard Bull. Disse kombinerte et utgangspunkt i arbeiderbevegelsens ideologier og marxistisk historieoppfatning med elementer fra den tyske historikeren Karl Lamprechts teorier.¹²⁰

Marxistenes nye historieskrivning medførte også endringer i kildebehandlingen. For det første ble nye kildegrupper vurdert og benyttet i større grad enn i den forrige generasjonen. Stedsnavnsmaterialet ble i økende grad tatt i bruk av historikerne samtidig som de begynte å samarbeide nærmere med arkeologene. Samtidig så man også en profesjonalisering i de lokalhistoriske arbeidene som ble knyttet opp mot den profesjonelle historieskrivningen i større grad enn tidligere. Denne økte tverrfagligheten kom med tiden til å få store følger for drøftelsen av byggherreproblemet, selv om det enda skulle ta noen generasjoner før potensialet ble realisert.¹²¹

Det som derimot kom til å spille en vesentlig rolle i marxistenes behandling av byggherreproblemet var en radikalisering av holdningen til de skriftlige kildene. Inspirert av den svenske historikeren Lauritz Weibull førte denne generasjonen Storms kildekritikk til sin fulle konsekvens.¹²² Denne sterkt kritiske linjen koblet med nye problemstillinger og perspektiver førte til at man kom til å legge vekt på kildens tendens heller enn

¹¹⁸ Se Skre under (Avsnitt 2.2 Dagfinn Skre: Fra allmue til andelslag)

¹¹⁹ Dette og det følgende: Dahl 1992: 229-268

¹²⁰ Karl Lamprechts *Deutsche Gesichte* med sitt fokus på økonomiske og sosiale faktorer møtte hard kritikk fra den tradisjonelle politisk og statsorienterte historikerskolen i Tyskland og ble den utløsende årsaken til den tyske *metodestriden*. (Floto 1999: 72-76)

¹²¹ Se den kulturgeografiske kirkeforskningen under (Del 2: Byggherreproblemet etter 1980: Den kulturgeografiske kirkeforskningen)

¹²² Dahl 1992: 235-238

detaljopplysninger. Materialet ble benyttet som levning til forhold i forfatterens samtid heller enn som beretning til de forhold forfatteren beskrev.

Edvard Bull kom til å få særlig stor innflytelse blant samtidens historikere, både igjennom sin forskning på middelalderens religion og som skoleskaper for fremtidige generasjoner historikere. Likevel var det Halvdan Koht som kom til å presentere marxistenes viktigste bidrag til forskningen vedrørende kirkenes byggherrer.¹²³ Jeg vil derfor i det følgende se nærmere på Kohts forskning og undersøke hvorvidt tidens nye kildekritiske idealer og den marxistiske historieforståelsen førte han til nye oppfatninger vedrørende byggherreproblemet.

Selv om den marxistiske materialistiske vinklingen dominerte det akademiske historikermiljøet i denne perioden ble likevel de tradisjonelle perspektivene og teoriene fra den tidligere forskningen ført videre innenfor tilgrensende disipliner som kirkehistorie og filologi. Kirkehistorien hadde gradvis brutt med den øvrige historieforskningen som en følge av det stadig mer sekulariserte synet på Kirken og det religiøse liv som hadde vokst frem innenfor faget. Dette toppet seg under marxistene og fikk form av et regelrett skisma mellom faghistorikerne og kirkehistorikerne.¹²⁴ Dermed ble de etablerte byggherreteoriene ført videre ikke innenfor det marxistisk pregede historikermiljøet, men av kirkehistorikerne representert ved Oluf Kolsrud. I det følgende vil jeg se nærmere på hvilke resultater Kolsrud kom frem til og i hvilket forhold disse sto til Kohts resultater.

1.4.1 Halvdan Koht: Hyperkritikk og marxisme mot kongens byggherrefunksjon.

Det nye i Halvdan Kohts behandling av byggherreproblemet var at han gikk svært langt i å forkaste kongen som byggherre, noe som i forskningen så langt hadde vært så å si utenkelig. Synet hans kom da heller ikke til å få særlig gjennomslag i forskningen i generasjonene etter han. I det følgende vil jeg undersøke på hvilket grunnlag Koht formulerte sin kritikk av den tidligere forskningen og hvordan denne teorien hang sammen med Kohts øvrige historiske teorikomplekser og hans radikale kildekritikk.

¹²³ Halvdan Koht (1873-1965) dr. philol 1908 professor i historie 1910. Svært aktiv innen de historiske organisasjonene. Politisk aktiv i venstre frem til 1911 og deretter i arbeiderpartiet. Vesentlig i utformingen av Norges nøytralitetspolitikk frem mot andre verdenskrig som utenriksminister i Nygaardsvold-regjeringen. (Svendsen, Åsmund . "Halvdan Koht – utdypning" på *Store Norske Leksikon* .

http://snl.no/nbl_biografi/Halvdan_Koht/utdypning . 1/11-10)

¹²⁴ Imsen 2003: 25

I motsetning til de fleste historikere vi har sett så langt kom ikke Kohts bidrag til byggherreforskningen i form av et enkelt oversiktsverk med politisk eller kirkehistorisk fokus. Koht produserte nemlig aldri noe syntetisk oversiktsverk. Muligens kan dette skyldes at hans landsflyktighet under andre verdenskrig førte til en lang pause i hans virke som historiker.¹²⁵ Det sto i hvert fall ikke på hans evner til overblikk og øye for lange linjer. Dette går tydelig frem av det samlede bildet som hans mindre middelalderhistoriske arbeider inngår i. Her fremstår Kohts overordnede teorier vedrørende den eldste norske historien som et egenartet helhetsbilde sett i forhold til historieoppfatningene hos tidligere historikere.

Kohts historieoppfatning skilte seg fra de tidligere historikerne på flere felt. For det første mente Koht at det ikke var snakk om en unik norsk historie. Dette hadde vært et viktig moment hos de fleste historikerne med overordnet perspektiv og var tilstede hos både Rudolf Keyser og Ernst Sars, de største ideologene så langt i norsk historieskrivning. Bakgrunnen til Kohts mer internasjonale vinkling kan spores i de nevnte endringene i samtidens forutsetninger. Historieskrivningen var ikke lenger først og fremst et verktøy for nasjonsbygging, noe som åpnet for å, i større grad, vektlegge likhetene i mellom utviklingen i den norske og i den øvrige vesteuropeiske historien.¹²⁶ Likevel tok aldri Koht steget helt ut og fjernet det nasjonale perspektivet. I hans historieoppfatning ble klassekampen en prosess i nasjonens utvikling, noe som har blitt forklart med hans utgangspunkt som venstremann. Den andre avgjørende forskjellen mellom Koht og tidligere historikere var hans nevnte forankring i marxismen og med den et marxistisk grunnsyn på historien.¹²⁷ I tråd med denne forankringen så han økonomiske faktorer som de vesentligste for samfunnsinndelingen og for å forklare forholdene mellom samfunnsgrupper. Hovedlinjen i eldre historie ble overklassens arbeid med å befeste sin posisjon ovenfor den fattige underklassens bønder. Dette gikk på tvers av blant annet Rudolf Keyser og, i kanskje enda større grad, Ebbe Hertzbergs oppfatning om et folkets aristokrati som jobbet for allmuens beste som de fremste blant likemenn. Videre gikk Koht også til angrep på tanken som var blitt formulert, særlig av Ernst Sars, om et kongedømme og et aristokrati som sto i opposisjon til hverandre som politiske motstandere. I Kohts teori var kongemakten et redskap for overklassens "klasse-makt" og kom i stand ikke på tross av, men på grunn av aristokratiets interesser.¹²⁸ Kohts klassesdelte samfunn definert ved solidaritet innad i klassen og strid mellom de økonomiske klassene

¹²⁵ Dahl 1992: 230

¹²⁶ Koht 1921: 123

¹²⁷ Dette og det følgende: Dahl 1992: 246-248

¹²⁸ Dahl 1992: 247

forkastet dermed den demokratiske grunntanken som hadde vært tilstede hos både Keyser og Sars.

Flesteparten av Kohts undersøkelser vedrørende norsk vikingtid og middelalder ble publisert i *Innhogg og utsyn i norsk historie* i 1921.¹²⁹ Blant arbeidene i dette samlebindet var også artikkelen "Medførte kristendommens innførsle et makttap for det gamle norske aristokrati?" som ble Kohts bidrag til behandlingen av byggherreproblemet. Denne artikkelen var opprinnelig trykt i historisk tidsskrift i 1919 og har blitt regnet som Kohts programartikkel.¹³⁰ Formålet med denne undersøkelsen var å rive ned en teori som hadde blitt hevdet særlig av Sars. Teorien gikk ut på at religionsskiftet førte til et maktskifte mellom aristokratiet og kongen ved at høvdingene mistet kontroll over kulten mens kongedømmet fikk en religiøs begrunnelse. Koht angrep denne teorien fra to vinkler.

For det første nedtonet han religionens betydning for aristokratiets makt i førkristen tid ved å hevde at de kultiske funksjonene i det førkristne samfunnet ikke hadde ligget hos høvdingen, men hos en gruppe førkristne prester; godene. Disse godene ble så igjen valgt av det lokale bygdearistokratiet. Dermed var overklassens makt ikke primært religiøs og ble ikke vesentlig svekket ved religionsskiftet.

For det andre hevdet han at det ikke var kongen som fra begynnelsen av hadde kontroll over kirkene og satte prester til dem. Det var i forbindelse med argumenteringen rundt denne påstanden at Koht kom til å gi sitt bidrag til spørsmålet om hvem som var middelalderkirkenes byggherre.

Som et ledd i denne argumentasjonen kritiserte Koht tradisjonen etter Keyser som hadde hevdet at fylkeskirkene ble bygget og utrustet av kongedømmets gods.¹³¹ Dette mente Koht stred mot frostatingslovens bestemmelser om at bøndene hadde rett til å utnevne prester på sine kirker. Denne bestemmelsen viste klart at bøndene hadde hatt råderett for kirkene helt fra begynnelsen av mente Koht. Videre så Koht på de passasjene som omtaler kirkebygging og råderett over kirkene i litteraturen som omhandlet Sverres strid med biskopene og konkluderer med at disse passasjene ikke omhandler fylkeskirkene, men måtte sikte til kongelige privatkirker og kapeller. Koht utvidet dette til å gjelde alle hovedkirker. Begrepet *hovedkirke* synes hos han å ha omfattet alle kirker som ikke betegnes som høgendeskirker,

¹²⁹ Koht 1921

¹³⁰ Andersen 1977: 303

¹³¹ Dette og det følgende: Koht 1921: 150-152

men særlig benyttet han det om begrepene fylkes- og herredskirke. Disse hovedkirkene var aldri på kongens hender, men var underlagt først allmuens og siden biskopenes råderett.

Liknende omstendigheter så Koht også for seg i forbindelse med høgendeskirkene. Disse kirkene utgjorde den desidert største andelen av kirkene og måtte sees som en del av kirkeorganisasjonen mente Koht. Forskjellen mellom høgendeskirkene og hovedkirkene var at høgendeskirkene ble bygget senere og var underlagt hovedkirkene. Disse kunne tilhøre enten enkeltmenn eller bygdelag. For kirker relatert til hele bygdelag trakk han en parallell til Orknøyene. Der hadde det blitt oppført kirker uavhengig av biskopens makt i de enkelte bygdelag. Disse kirkene ble eid og vedlikeholdt av bygdeallmuen som en felles rettslig enhet.¹³² De samme forhold mente Koht måtte ha vært tilfellet i Norge. Når Koht her vektla allmuen, bøndene eller bygdas rolle i kontrast til kongen som byggherre må det *ikke* forstås slik at han så for seg at kirken ble oppført og styrt av en demokratisk tingallmue i felleskap. Den praktiske råderetten over kultbygningen lå hos det *lokale bygde-aristokratiet*.¹³³ Koht understreket dette ved å slå fast at den norske Kirke var ”en aristokratisk kirke [...], og i aristokratiets hender [hadde] den vært fra første stund”.¹³⁴ Det var overklassen som var den styrende også på lokalt plan.

Koht sto med andre ord for en radikal styrking av lokalaristokratiets rolle som byggherre fremfor både kongemakt og allmue. Han så for seg en hierarkisk klassesdeling av samfunnet også på det lokale plan med det lokale aristokratiet som den rådende klassen. Dermed ble det mulig å se alle henvisninger til lokalsamfunnenes forpliktelser og rettigheter ovenfor kirkene som støtte til de lokale stormennenes kontroll over kirkene. Denne posisjonen må trolig forstås med utgangspunkt i Kohts marxistiske teoretiske grunnlag som gjorde det utenkelig at en sammenenslutning av bønder fra underklassen skulle stå bak kirkebyggingen. Både kirkene og Kirken ble derfor på samme måte som kongemakten et redskap som overklassen tok i bruk for å befeste sin stilling.¹³⁵

Kongemaktens rolle som byggherre for de første kirkene i Norge var den av byggherrekategoriene som forskningen frem til Koht hadde vært mest samstemt om. Med unntak av Hertzberg hadde alle forskerne så langt i stor grad vektlagt kongens rolle som initiativtaker til en organisering av den kristne kulten og også som byggherre for de første kirkene. Det er derfor naturlig å spørre seg hvordan Koht kunne marginalisere kongens rolle

¹³² Koht 1921: 154

¹³³ Koht 1921: 153

¹³⁴ Koht 1921: 155

¹³⁵ Dahl 1992: 247

til bare å omfatte private kirker og kapeller. Det teoretiske fundamentet har vi allerede vært inne på, det gjaldt for Koht å undergrave Sars teori om en strid mellom konge og aristokrati samt svekke forestillingen om en kongeinstitusjon som hadde et vesentlig maktgrunnlag uavhengig av overklassen. Dette var nødvendig for å støtte hans eget marxistiske syn på middelalderen der strid mellom de økonomiske klassene var det vesentlige motivet. For å få gjennomslag for disse teoriene og se bort fra kongemaktens rolle måtte Koht utelukke noen av de kildene som hadde blitt vektlagt tungt av tidligere forskere. I det følgende vil jeg se nærmere på Kohts kildekritiske program.

Teorien om kongen som byggherre var av tidligere forskere vel fundert i kildematerialet og Kohts standpunkt krevde at man så bort i fra flere av disse kildene. En vesentlig forutsetning for å benytte denne marxistiske teorien og dermed se bort i fra kongens rolle som byggherre for fylkeskirkene må derfor søkes i den nevnte radikaliseringsen av kildekritikken.¹³⁶ Koht videreførte linjen fra Gustav Storms kildekritikk under inspirasjon av den svenske historikeren Lauritz Weibull. Dette resulterte i at Koht forkastet sagaene som kilder til noe annet enn det samfunnet de var oppstått i og så ignorerte dem som kilder til de forhold de beskrev. Han hevdet at når Snorre og andre forfattere på 1200-tallet uttalte seg om forhold mange hundre år før dem i tid så kunne ikke deres fremstillinger være mer bindene på senere forskere enn andre historiske teorier.¹³⁷ Sagaenes fremstillinger av en norgeshistorie preget av strid mellom kongene og aristokratiet måtte heller sees som refleksjoner av konflikter i sagaforfatterens samtid mente Koht. I motsetning til tidligere generasjoner mente han altså ikke at man ved kritisk vurdering kunne bruke sagaene som kilder til de forholdene de beskrev. Dette kildesynet begrunnet og presenterte han i foredraget *Sagaernes opfatning av vor gamle historie*.¹³⁸ Med utgangspunkt i denne holdningen til de skriftlige kildene kunne Koht se bort fra de sagapartiene som fremstilte kongen som den drivende kraften bak kristning og oppbygningen av kirkeorganisasjonen i Norge. Likevel er det verdt å merke seg at han ikke imøtegikk alle kildene som tidligere var blitt anført til støtte for kongens rolle som byggherre. Kohts drøfting tok ikke hensyn til passasjen fra Gulatingsloven som antyder kongens rolle som byggherre for de tidligste kirkene, ei heller diplomene fra kongen til allmuen på Voss. Dette kan være noe av grunnen til at Kohts teori i liten grad slo an i den følgende forskningen.

¹³⁶ Se over (Avsnitt 1.4 Et nytt århundre: Marxisme og kirkehistorie 1900-1930)

¹³⁷ Koht 1921: 239

¹³⁸ Koht 1921: 76

Vi har altså sett at Koht, som den første av de her behandlede forskerne, argumenterte for et primært fokus på aristokratiet som den drivende kraften, både i samfunnet generelt og som byggherrer for kirkene. (byggherrekategori 2) Samtidig medførte dette en nedvurdering av kongemaktens rolle som initiativtaker til kirkebyggingen (byggherrekategori 1) ved at kongen ble redusert til et verktøy for aristokratiet. Vi har videre sett at den marxistiske historieoppfatningen og den radikaliserende kildekritikken var nødvendige forutsetninger for at Koht skulle kunne trekke konklusjoner tidligere forskere verken hadde kunnet eller villet trekke.

1.4.2 Oluf Kolsrud: Kirkehistorisk konservatisme

Den neste forskeren som kom til å ta tak i byggherreproblemet var Oluf Kolsrud. Kolsrud sto utenfor den marxistisk rettede historieforskningen og bygget ikke videre på Kohts teorier. På mange måter sto han heller for en tilbakevending til oppfatninger og kildekritikk formulert på 1800-tallet. I det følgende vil jeg se nærmere på hvilke resultater Kolsrud kom frem til samt peke på noe av bakgrunnen til de forskjellige resultatene hos Kolsrud og Koht.

Oluf Kolsrud var selv en from kristen, hadde teologisk embetseksamen og var fra 1921 professor i kirkehistorie ved universitetet i Kristiania.¹³⁹ I perioden mellom 1930 og 1943 holdt han flere forelesninger i norsk kirkehistorie ved det teologiske fakultetet. Første del av denne forelesningsrekken omhandlet religiøse forhold i middelalderen og ble utgitt etter hans død som bind én av *Noregs Kyrkjesoga*.¹⁴⁰ I forbindelse med denne forelesningsrekken presenterte han også sin oppfatning av byggherreproblemet.

Som kirkehistoriker med tilknytning til teologien lå hovedfokuset for Kolsruds forskningsgjerning på Kirken og det religiøse. Dette kom også til å bli synlig i *Noregs Kyrkjesoga*. Kolsrud fulgte der det religiøse livet i Norge fra førkristen tid frem til reformasjonen og kom inn på spørsmål relatert til kristningen, utviklingen av den tidlige kirkeorganisasjonen og oppføringen av de første kirkene i Norge. Kolsruds fremstilling kom til å ligge ganske fjernt fra Kohts marxistiske teorier. Som kirkehistoriker og teolog var det ikke naturlig for Kolsrud å slutte opp om et teorikompleks der Kirkens historiske rolle ble redusert til et redskap for aristokratiets maktpolitiske ambisjoner. Videre stilte Kolsrud seg svært kritisk til å se materialistiske forklaringer som de vesentligste i utviklingen av Kirken

¹³⁹ Oluf Kolsrud (1885-1945) Professor i kirkehistorie 1921. Opprettet Norsk historisk kjeldeskriftsinstitutt 1922. Deltok i flere offentlige verv og kommisjoner. (Fæhn, Helge . "Oluf Kolsrud – utdypning" på *Store Norske Leksikon* . http://snl.no/nbl/biografi/Oluf_Kolsrud/utdypning . 1/11-10)

¹⁴⁰ Kolsrud 1958

og det religiøse livet i Norge. Han hevdet at ”Kirkens historie ikke [kunne] fremstilles og forstås uten teologiske forutsetninger, så vel i videnskapelig som i personlig betydning”.¹⁴¹ Slik ble altså den ideologiske og teoretiske bakgrunnen til Koht og Kolsrud vesensforskjellige.

Disse forskjellene fikk også følger for fremstillingene av forholdene rundt rikssamling og organiseringen av den tidligste norske Kirken. Kolsrud så for seg et nært samarbeid mellom kongen og Kirken samtidig som han var klar på at det var kongemakten som var den vesentligste pådriveren bak både rikssamling og kristning.¹⁴² Han fulgte sagaenes fremstilling og sluttet seg til teorien om at kongen kristnet landet med makt i konflikt med aristokratiet. Denne teorien var som vi har sett en av de Koht gikk til hard kritikk av i sin programartikkel, men Kolsrud presenterte ikke her noen motargumenter mot dette angrepet. Han synes å ha sett bort i fra Kohts bidrag på dette feltet.

Kolsrud hevdet at Olav Haraldsson var inspirert av kontinentale ideer når han satte seg fore å samle og kristne landet. Innføringen av kristendommen og organiseringen av samfunnet under en konge var to sider av samme prosjekt mente Kolsrud. Motivet bak var ønsket om ”[...] eit samfundsliv bygt paa fred og rettferd”.¹⁴³ Det var disse europeiske ideene og ikke egoistisk makthunger eller påtrykk fra den økonomiske overklassen som måtte sees som drivkraften bak Olavs kamp for rikskongedømmet og kristning. I tråd med denne vektleggingen av kongens rolle kom Kolsrud også til å vektlegge kongen som byggherre for de tidligste kirkene. Kolsrud henviste til Absalon Taranger og hevdet at kongemakten bygget en kirkeorganisasjon etter angelsaksisk mønster. Som tidligere forskere så også Kolsrud for seg at Olav Haraldsson hadde stått bak en planmessig konstruksjon av et nettverk med fylkeskirker. Disse hadde fungert som misjonsstasjoner i kristningsverket og siden som sognekirker.¹⁴⁴

Så langt var det meste i henhold til tidligere forskning. Likevel kom Kolsrud til å bryte med flesteparten av de foregående forskerne på et punkt. Nemlig forholdet mellom den norske og den europeiske Kirken. Her videreførte Kolsrud tendensen som hadde vært hos Anton Christian Bang og Absalon Taranger med et stadig sterkere fokus på sammenhengen mellom den norske Kirken og kirkeorganisering ellers i Europa. Kolsrud hevdet at Olav Haraldsson hele tiden hadde en klar intensjon om å knytte sin nyopprettede kirkeorganisasjon til den

¹⁴¹ Imsen 2003: 25

¹⁴² Imsen 2003: 25

¹⁴³ Kolsrud 1958: 154

¹⁴⁴ Kolsrud 1958: 146-147

øvrige europeiske Kirken. Så snart nettverket av kirker og prester var på plass og misjonsgjeringen var fullført la han det hele inn under erkebispesetet i Bremen. Olavs kirkebygging og organisering av Kirken i Norge resulterte altså ikke i en særnorsk nasjonal Kirke. På dette feltet lå Kolsrud tett opp til Hertzberg som jo hadde sett den norske Kirken kun som en videreføring av en øvrig felleskatolsk Kirke. Likevel førte Kolsruds vekt på kongemaktens rolle i misjonsgjeringen til at han ikke gav Kirken eller geistligheten noen videre rolle som initiativtakere i kirkebyggingen slik Hertzberg hadde gjort.

Etter den første planmessige kirkebyggingen på initiativ av kongemakten fremholdt Kolsrud at "Fleire kyrkjer reiste seg i heradi og paa storgardarne." På storgårdene ble høgendeskirker "bygget av einskildmenn, kongar og hovdingar".¹⁴⁵ Omstendighetene rundt oppføringen av herredskirkene drøftet ikke Kolsrud noe nærmere. Han gikk ikke inn på hvordan et eventuelt kirkebyggeri i forbindelse med disse kirkene var organisert selv om det synes å fremgå av sammenhengen at de ikke var oppført av høvdinger eller av kongen. Initiativet til både herreds- og høgendeskirkene var likevel klart hos Kolsrud. Disse kirkene ble oppført "etter tilskunding av Olav Haraldsson og hans medhjelparar".¹⁴⁶ Her kjenner vi igjen teorier formulert allerede av Rudolf Keyser og Konrad Maurer om at et indirekte initiativ fra kongemakten hadde spilt en vesentlig rolle også utenfor kongens eget kirkebyggingsprosjekt. Likevel så ikke Kolsrud det slik at alle kirker ble oppført på Olav Haraldssons initiativ. Dette viste han ved å peke på et par kjente byggherrer som sto bak kirkebygg i fasen etter Olavs misjonsgjerning.¹⁴⁷ Kolsrud trakk her fram Eystein, Olavs gudsønn fra runesteinen ved Oddernes og støttet den samme tolkningen som Bang hadde gjort når han hevdet at den Olav det var snakk om var Olav Haraldsson.¹⁴⁸ Videre pekte han også på Harald Hardrådes to Mariakirker. Felles for alle disse byggeriene var likevel en nær tilknytning til kongemakten.

Kolsrud gikk med andre ord svært langt i å vektlegge kongemakten, og da særlig Olav Haraldsson som initiativtaker for kirkebyggeriene. Dette gikk, som vi har sett, på tvers av Kohts teorier som la hovedinitiativet for kirkebyggingen hos aristokratiet og så kongen som overklassens marionett. Som vi har sett bunnet dette i fundamentalt forskjellige teorier for samfunnets oppbygning, den politiske historien og kristningshistorien. Dette må også kunne knyttes til forskjeller i holdningene til kildematerialet og da særlig sagamaterialet. En radikal

¹⁴⁵ Kolsrud 1958: 194

¹⁴⁶ Kolsrud 1958: 149

¹⁴⁷ Kolsrud 1958: 174-175

¹⁴⁸ Se Bang over (Avsnitt 1.3.1 Anton Christian Bang: Gamle teorier på nytt kildekritisk program)

kildekritisk holdning var, som vi har sett, en av de vesentligste forutsetningene for Kohts teorier. Et tilsvarende kritisk kildesyn var ikke tilstede hos Kolsrud. Dette til tross for at han i enda større grad enn Koht hadde sterke bånd til filologien. Kolsrud hadde store språklige evner og var involvert i innsamling og utgivelsen av mange kilder til norsk middelalder blant annet igjennom arbeid med seriene *Norges gamle love* og *Diplomatarium Norvegicum*. I tillegg spilte han en avgjørende rolle ved grunnleggingen av Norsk Historisk Kjeldeskrift-institutt. Han har da også blitt regnet med i rekken av filologiske og tekstkritiske historikere sammen med navn som Rudolf Keyser, Absalon Taranger og Gustav Storm.¹⁴⁹ Han hadde med andre ord en svært god oversikt over og kompetanse i kildematerialet, og da særlig i de skriftlige levningene. Likevel har han blitt husket for sin ukritiske holdning til sagamaterialet.¹⁵⁰ Hans bruk av sagamaterialet lå i praksis nærmere Rudolf Keyser enn noen av de øvrige innen den kildekritiske historieforskningen. Det synes lite trolig at en forsker som hadde arbeidet så inngående med kildematerialet ikke også skulle være oppdatert på de kildekritiske problemene knyttet til materialet. Derfor må det trolig ha vært et bevisst metodevalg bak bruken av sagaene som beretning til fortiden. Det fremgikk også av Kolsruds notater at han kjente Kohts middelalderforskning selv om han ikke gav noen direkte referanser til Kohts arbeider med de kildekritiske spørsmålene.¹⁵¹ Ved å benytte en mildere kildekritikk uten å argumentere for den og diskutere de problemene som Storm og Koht pekte på må Kolsrud sies å kun i liten grad ha brakt forskningen på kirkenes byggherrer videre.

Derimot gav Kolsrud et vesentlig bidrag til tverrfagligheten som også kom til å komme byggherreforskningen til gode. Etter den første historikergenerasjonen med for eksempel Rudolf Keyser som en periode ledet Oldsaksamlingen, hadde historikerne kun i liten grad benyttet seg av andre kilder enn de skriftlige levningene. Kolsrud var en foregangsmann i bruken av resultater fra nabodisiplinene arkeologi, stedsnavnsforskning, religionshistorie og folkloristikk.¹⁵² Likevel trakk han ikke nytt tverrfaglig materiale til torgs hva angikk byggherreproblemet. Derfor fikk tverrfagligheten hans kun indirekte følger for feltet ved at andre tok opp tråden senere.

Kolsrud sto, som vi har sett, for en retur til en historieoppfatning og en kildebruk svært lik den vi så hos Rudolf Keyser ved fagets profesjonalisering i Norge. Dette gjorde han uten å diskutere Kohts teorier og kildekritikk. Basert på denne historieoppfatningen kom han også

¹⁴⁹ Imsen 2003: 26

¹⁵⁰ Birkeli 1982: 42

¹⁵¹ Kolsrud 1958: 247

¹⁵² Birkeli 1982: 42

frem til en teori for byggherrene som i stor grad samstemte med forskningstradisjonen før Koht. Kongemakten ble vektlagt som den vesentligste initiativtaker, (kategori 1) i noen tilfeller også med åpning for innflytelse fra høvdinge og stormenn (kategori 2) mens et eventuelt byggeri i regi av bøndene ikke ble diskutert. Kolsruds viktigste bidrag ble derfor indirekte ved hans generelle promotering av tverrfagligheten.

1.5 Etterkrigstiden 1930-1960

Etter at Edvard Bull døde i 1932 og Halvdan Koht forlot universitetet til fordel for politikken i 1935 forsvant i stor grad også de marxistiske historieteoriene fra den norske historieskrivningen.¹⁵³ De kommende generasjonene beholdt det materialistiske og samfunnsorienterte perspektivet, men den marxistiske ideologien ble byttet ut med et felles ideologisk grunnlag av en mer allmenn sosialdemokratisk retning. Denne ideologien fikk en særlig blomstringstid etter okkupasjonen på en slik måte at historikernes personlige politiske tilhørighet kun i liten grad kom til å være synlig i historieskrivningen. Dette må trolig sees i sammenheng med de uheldige koblingene mellom historie og ideologi som foregikk i perioden opp mot og under andre verdenskrig.

Marxistenes materialistiske perspektiv kom likevel til å bli videreført og ble særlig ivarettatt innenfor en historiefaglig retning som ble kjent som agrarhistorie.¹⁵⁴ Agrarhistorikerne med Andreas Holmsen i spissen konsentrerte seg i stor grad om bondesamfunnet i et økonomiskhistorisk perspektiv. Karakteristisk for denne retningen ble den *regressive* eller *retrospektive* metode og *topografisk individualisering*.

Den *retrospektive* metode bygger på prinsippet om å slutte tilbake fra en nyere kilde til eldre forhold og forutsetter en stor grad av kontinuitet i de forhold forskeren beskriver. Flere forskere har ført denne metoden tilbake til den franske *Annaleskolen* av agrarhistoriker Marc Bloch.¹⁵⁵ Sverre Bagge har derimot i sin innflytelsesrike historiografi over den norske middelalderforskningen, hevdet at metoden enten må ha oppstått i samspill mellom det franske og det norske historikermiljøet eller så har metoden først oppstått innenfor den norske forskningen.¹⁵⁶ Uavhengig av metodens opprinnelse ble den uansett viktig både for agrarhistorikerne og for den senere kulturgeografiske kirkeforskningen.

¹⁵³ Dette og det følgende: Dahl 1992: 271-272

¹⁵⁴ Dahl 1992: 272-276

¹⁵⁵ Nå senest Vidar Trædal i hans forskningshistoriske oversikt (Trædal 2008: 36-37)

¹⁵⁶ Bagge 1996: 52

Topografisk individualisering hadde til hensikt å ta høyde for de forskjellige forutsetningene for økonomien som forskjellene i topografien utgjorde ved å behandle forskjellige topografiske områder for seg. Den agrarhistoriske retningen var strukturorientert og opptatt av å kartlegge de materielle forholdene og økonomiske strukturene som satte forutsetningene for den øvrige historiske utviklingen. Dermed ble ikke aktørfokuserte problemstillinger som spørsmålet om hvem som var middelalderkirkenes byggherrer vektlagt innenfor denne retningen. Likevel kom de metoder og perspektiver som ble utviklet av agrarhistorikerne i denne perioden til å bli en vesentlig forutsetning for ødegårdsprosjektet som igjen dannet en viktig del av grunnlaget for en den senere revolusjoneringen av forskningen på byggherreproblemet igjennom *den kulturgeografiske kirkeforskningen*.¹⁵⁷

Ved siden av agrarhistorikerne kom særlig Jens Arup Seip til å videreføre den materialistiske tradisjonen etter Koht.¹⁵⁸ Som Koht, arbeidet Seip med middelalderhistorie og var på mange måter toneangivende innen historikermiljøet i denne perioden. Han kom dermed også til å sette dagsorden for hvordan kirkeorganisasjonen rolle i middelalderens Norge skulle forstås. Seip mente at Kirken hadde vært en integrert del av det norske middelaldersamfunnet og måtte forstås med utgangspunkt i det nasjonale.¹⁵⁹ Som agrarhistorikerne hadde Seip en primært strukturalistisk tilnærming og kom i liten grad til å behandle byggherreproblemet.

Denne periodens viktigste bidrag til behandling av byggherreproblemet oppsto derfor på siden av, og til dels i opposisjon til Seip og det materialistisk orienterte historikermiljøet. Innlegget kom fra Arne Odd Johnsen som tok opp emnet med utgangspunkt i et felleseuropeisk kirkeperspektiv. På mange måter kan Johnsen derfor sees som en videreføring av Oluf Kolsruds kirkehistoriske arbeid. Som Kolsrud sto Johnsen i et motsetningsforhold til de materialistiske historikerne i sin periode.¹⁶⁰ Dette fikk uttrykk blant annet i hans kritikk av Edvard Bulls ”materialistisk betonte antiklerikalisme” og hans varme omtale av Oluf Kolsruds bidrag til kirkehistorien.¹⁶¹ Johnsens vinkling var selverklært samfunnshistorisk eller sosiologisk, med et ønske om å supplere og til en viss grad korrigere det gjeldende materialistiske synet.¹⁶² Johnsen så norsk historie som en del av felles europeisk utvikling drevet frem igjennom Kirkens innflytelse på samfunnsutviklingen. Som en følge av sitt

¹⁵⁷ Se Del 2: Byggherreproblemet etter 1980: Den kulturgeografiske kirkeforskningen under

¹⁵⁸ Imsen 2003: 28

¹⁵⁹ Imsen 2003: 28

¹⁶⁰ Dahl 1992: 277-278

¹⁶¹ Johnsen 1948: 50-51

¹⁶² Johnsen 1948: Forordet 9-15

sosialhistoriske program samt hans tilknytning til tradisjonen etter Paasche ble Johnsen også noe utfrivillig stemplet av Seip som antimaterialist.¹⁶³

I det følgende vil jeg undersøke i hvilken grad Johnsen kan sies å være i tradisjon med Kolsrud også med tanke på byggherreproblemet og om hans sosiologiske og internasjonale perspektiv førte til nye perspektiver på spørsmålet om hvem som sto bak oppføringen av de norske middelalderkirkene.

1.5.1 Arne Odd Johnsen: Egenkirke, ætt og Brekespear

Arne Odd Johnsen var historiker med middelalderen som hovedperiode og konsentrerte seg særlig om den katolske Kirkens rolle i Norges utvikling.¹⁶⁴ Johnsen var opptatt av å se utviklingen av eldre norsk historie som del av en europeisk helhet. De bærende kreftene i denne felleseuropeiske helheten var i følge Johnsen kristendommen og Kirken. Dermed ble kristningen av Norge ikke historien om rikssamling og nasjonsbygging, men handlet heller om Norges innlemmelse i det europeiske katolske felleskap. Med dette utgangspunktet ville han veie opp for den antiklerikalske og antikatolske innstillingen som han mente hadde vært rådene i behandlingen av kirkehistorien fra reformasjonen og helt frem til hans egen tid.¹⁶⁵

Johnsen gav sitt bidrag til vurderingen av byggherreproblemet i forbindelse med tre større, ganske forskjellige, avhandlinger. Hans første behandling av emnet kom allerede i doktoravhandlingen hvor han tok for seg Nicolas Breakspears legasjon til Norge.¹⁶⁶ Noen få år senere vendte han tilbake til byggherreproblemet i verket *Fra ættesamfunn til statssamfunn* hvor hans hovedanliggende var å undersøke Kirken og kristendommens rolle i samfunnsutviklingen i Norge i tidlig middelalder.¹⁶⁷ Disse to arbeidene ble utgitt kun få år etter andre verdenskrig var avsluttet og har blitt regnet som Johnsens to hovedverker hva angår middelalderhistorie. Likevel sluttet ikke Johnsens bidrag til forskningen der. I 1955 kom han igjen tilbake til problemstillingen i et kapittel om bispesetet i Nidaros' historie frem til 1252 i jubileumsboken *Nidaros erkebispesetol og bispesete 1153-1953*.¹⁶⁸

¹⁶³ Imsen 2003: 28-29

¹⁶⁴ Arne Odd Johnsen (A. O. Johnsen) (1909-1985), ikke til å forveksle med sin far, Oscar Albert Johnsen (O. A. Johnsen), som også var historiker. A. O. Johnsen ble dr.philos i 1946. Statsstipendiat med professors status fra 1962. (Dahl 1992: 277-278 . Imsen 2003: 28-29)

¹⁶⁵ Johnsen 1948: 17-54

¹⁶⁶ Johnsen 1945

¹⁶⁷ Johnsen 1948

¹⁶⁸ Johnsen 1955

1.5.1.A Arne Odd Johnsen: Egenkirkebygg herrer og Brekespears legasjon

Johnsens første bidrag til byggherreforskningen kom som nevnt i forbindelse med doktoravhandlingen. Avhandlingen ble publisert i 1945 med tittelen *Studier over kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*. I denne avhandlingen presenterte han bakgrunnen for og følgene av Brekespears legasjon. Johnsen mente dette besøket hadde hatt langt mer vidtrekkende konsekvenser for samfunn og Kirke i Norge enn forskningen så langt hadde tatt høyde for.¹⁶⁹ Ved å tillegge kardinalens besøk så store følger viste Johnsen den kontinentale katolske innflytelsen på den norske historien.

Johnsens undersøkelse av byggherreproblemet kom i forbindelse med hans drøfting av legasjonens følger for kirkeordningen i Norge. Den pavelige legaten hadde under sitt besøk forhandlet frem et privilegiebrev som utvidet Kirkens rettigheter. Frem til dette privilegiebrevet ble utstedt hadde kirkene i Norge vært grunnlagt og eid av konger, stormenn eller bønder etter det Johnsen kalte *egenkirkesystemet*. Johnsen støttet seg her til den sveitsiske forskeren Ulrich Stutz *eigenkirche* teori.¹⁷⁰ Hovedpoenget i Johnsens fremstilling var at verdslige personer i den tidlige kristne fasen hadde hatt eiendomsrett til kirkebygget og innflytelse på prestevalget. Disse rettighetene skulle ha vært begrunnet nettopp igjennom deres egenskap som kirkens byggherre og ble avskaffet som en følge av kardinal Brekespears arbeid i Norge. Når det lyktes legaten å få igjennom kravet om at Kirken skulle overta råderetten over kirkebyggene, måtte det være fordi herredskirkene var blitt anlagt, dotert og eid av bøndene mente Johnsen.¹⁷¹ Som støtte til denne påstanden henviste Johnsen til både Absalon Taranger og Ebbe Hertzbergs arbeider vedrørende prestegårdenes eiendomsforhold. Å vise til Taranger støttet Johnsens posisjon, men som vi har sett var Taranger og Hertzberg uenige både hva angikk oppføringen av herredskirkene og bøndenes egentlige eiendomsrett til kirkene.¹⁷²

Johnsens så dermed for seg en mindre innflytelse fra kongemakten enn det Kolsrud hadde gjort ved å hevde at ikke bare kongen, men også stormenn og bønder hadde fungert som kirkenes byggherrer. Videre også ved å hevde at bøndene hadde vært den avgjort viktigste gruppen. Likevel begrunnet han ikke denne påstanden nærmere ved å undersøke hvorvidt disse bøndene skulle være organisert, eller om det her var snakk om enkeltbønders

¹⁶⁹ Johnsen 1945: Forord x-xi

¹⁷⁰ Johnsen 1945: 198 . Allerede Hertzberg kjente til Stutz forskning, men først med Johnsen ble Stutz egenkirke begrep benyttet i byggherreforskningen. Selv om Stutz gjorde mesteparten av forskningen sin i tyskland var han opprinnelig fra Zurich og lanserte *eigenkirche*-teoren første gang ved tiltredelsesforelesningen sin i Basel i 1894 (Weber 2000). Forelesningen ble senere publisert som Stutz 1955.

¹⁷¹ Johnsen 1945: 234

¹⁷² Hertzberg 1898: 53-62

private initiativ. Dette kan trolig ha noe med å gjøre at Johnsen i liten grad presenterer en teori for hvordan han så for seg det norrøne samfunnets oppbygning.

1.5.1.B Arne Odd Johnsen: Ætt og kirke

Johnsens neste behandling av byggherreproblematikken kom i verket *Fra ættesamfunn til statssamfunn* kun få år senere. Hovedmålet med denne boken var i følge Johnsen å presentere en teori for utviklingen av det norske samfunnet frem til 1200-tallet som ikke utelukkende tok høyde for materialistiske faktorer. I stedet kom han til å legge hovedvekten på kristendommen og Kirkens innflytelse på samfunnsutviklingen og benytte seg av det han kalte sosiologisk metode. Prosjektet møtte ikke uventet hard kritikk materialistene og da særlig Jens Arup Seip.¹⁷³

Johnsen hevdet at det førkristne samfunnet hadde bestått av ætter eller storfamilier som gav individene vern og fungerte som selvstendige politiske enheter utad. Igjennom innføringen av kristendommen og omorganiseringen av samfunnet gikk området som kom til å bli Norge fra å være dominert av mange små ættebaserte stammesamfunn til å bli *et* organisert statssamfunn. Denne endringen var ikke bare en endring i politisk organisering, men også en endring i det enkelte menneskets sinn fra statsfiendtlig ætteinnstilling til ”sosiabel [sic] og [...] skikkete medlemmer i et sivilisert statssamfunn”.¹⁷⁴ Her vektla Johnsen kristendommens rolle som pådriver og virkemiddel for å fjerne ættesamfunnets klaninstitusjoner og erstatte dem med en kristen statsideologi. Videre mente Johnsen også at Kirken hadde spilt en avgjørende rolle i oppbyggingen av en felles strukturell overbygning i form av et statsbyråkrati.¹⁷⁵

Fokuset på den europeiske innflytelsen og Kirken som historisk aktør synes likevel å ha fått få følger for hans behandling av byggherreproblemet. Med et så sterkt fokus på Kirkens rolle kunne man ventet at Johnsen på samme måte som Hertzberg ville vektlagt Kirkens innflytelse også som byggherre. Bakgrunnen for at dette ikke ble tilfellet var at Johnsen på samme måte som Kolsrud vektla kongemaktens rolle i innføringen av kristendommen. I Johnsens modell var det heller ikke noe konfliktforhold mellom Kirke og kongemakt. Kristningskongene ble fra starten av en vesentlig agent for innføring av kristendommen og kontrollerte kirkeorganisasjonen til helt inn på 1100-tallet ved sin

¹⁷³ Birkeli 1982: 63-65 . Imsen 2003: 28-29

¹⁷⁴ Johnsen 1948: 62-63

¹⁷⁵ Johnsen 1948: 65-66

innflytelse på valg av biskopene.¹⁷⁶ Også etter dette var forholdet preget mer av samhandling enn av konflikt. Hos Johnsen som hos Kolsrud beholdt altså kristningskongene den posisjonen de tradisjonelt hadde hatt i historikernes fremstilling av innføringen av kristendommen. På tross av at Johnsen fulgte Kolsrud i å vektlegge kongens rolle i religionsskiftet i Norge delte han ikke dennes syn på kongen som den gjennomgående viktigste kirkebyggherren. I stedet holdt Johnsen fast ved, og videreutviklet, sin byggherreteori fra arbeidet med Brekespears legasjon.

Kongens rolle som byggherre omfattet kun fylkeskirkene hevdet Johnsen. Som sine forgjengere knyttet Johnsen dette byggeriet i stor grad også til navngitte konger. Ved siden av Olav Tryggvasson og Olav Haraldsson presenterte Johnsen også Harald Hardråde og ikke minst Olav Kyrre som viktige bakmenn og bidragsytere til den tidligste kirkebyggingen.¹⁷⁷ Johnsen hevdet at kongenes aktive kirkebygging var et viktig ledd i prosessen med å skape et statssamfunn. Ved å bygge fylkeskirker oppnådde kongen ”å rive kultstedene og kulthandlingene ut av hendene på de store ættene”.¹⁷⁸ Dette betydde likevel ikke det samme som at kongene fikk bygget en tidlig statskirke. Fylkeskirkene var få og Johnsen så for seg at både ansettelsen av prester og det meste av kirkebyggingen var på bøndene og ættens hender frem til i hvert fall 1153. Representanter for de store ættene bygget ”kirker til bruk for egen huslyd, nærmeste slekt og andre.”¹⁷⁹ Johnsen satt her likhetstegn mellom stormann og kirkegrunnlegger, men i hvilken grad han så for seg andre mulige organiseringer enn ætten med ættens mektigste som byggherre gikk ikke utvetydig frem. Johnsen åpnet nemlig også for at det parallelt med ættesamfunnet før realiseringen av et statssamfunn også forekom en viss grad av annen svakere organisering i form av bygde- og ting-felleskap uten å knytte dette direkte til oppføring av kirker.¹⁸⁰ Johnsen foretok ikke her en selvstendig drøfting av kildene, og henviste heller ikke til andre verk enn sin egen doktoravhandling om Brekespear.

Rent metodisk kan Johnsen sies å ha tilhørt tradisjonen etter Kolsrud ved at han støttet seg på eldre forskning. Som Kolsrud, uttrykte Johnsen en generell skepsis til den materialistiske og marxistiske tradisjonen, men uten å møte Kohts kritikk av kildegrunnlaget for byggherreproblemet spesielt. Dette på tross av at han helt klart kjente Kohts bidrag, og

¹⁷⁶ Johnsen 1948: 70

¹⁷⁷ Johnsen 1955: 4-11

¹⁷⁸ Johnsen 1948: 71

¹⁷⁹ Johnsen 1948: 71

¹⁸⁰ Johnsen 1948: 61

henviste til han med positivt fortegn blant annet i forbindelse med deres felles interesse for det samfunnshistoriske perspektiv.¹⁸¹

Johnsen oppsummerte og presiserte sin posisjon i byggherredebatten i bidraget til jubileumsskriftet for Nidaros 800-års jubileum på denne måten: "Noen av de større kirkene i landet ble reist og fikk gods til underhold av kongene. Storparten av kirkene på landsbygda ble imidlertid bygd og dotert med jordegods enten av bøndene i fellesskap eller av enkelte høvdinger og storbønder."¹⁸²

Johnsens posisjon i forhold til byggherreproblemet ble altså ganske lik tidligere bidrag og da særlig de som ble fremmet av Absalon Taranger og Anton Christian Bang. Verken hans internasjonale perspektiv eller hans fokus på Kirken synes å ha påvirket fremstillingen noe videre. Til en viss grad kan man si at han i sin behandling av byggherreproblemet gjorde seg skyldig i å gjenta tidligere "seklers ensidige tradisjon",¹⁸³ en kritikk han selv førte mot materialistene. Et vesentlig unntak var hans teori om ætten som rammen for stormenn og høvdingers byggherreaktivitet og som tenkt brukergruppe for egenkirkene. Her kan man si at Johnsens spesielle sosiologiske prosjekt var med å tilføre en ny dimensjon til hans behandling av byggherreproblemet. Hva angikk hans intellektuelle slektskap til Kolsrud, kan ikke dette spores i hans behandling av byggherreproblemet, men var tilstede både i hans positive innstilling til Kirken og i valg av kildekritisk program.

1.6 Perioden frem mot "den kulturgeografiske kirkeforskningen" 1960-1988

Fra midten av 1900-tallet kom historieforskningen til å bli preget av en sterk økning i antall forskere og vitenskapelige undersøkelser, en utvikling som fortsatte inn i den følgende perioden og i stor grad fortsatt pågår.¹⁸⁴ Med denne økningen i samlet produksjon kom også en langt større bredde i forskernes valg av tema og problemstillinger enn tidligere. Det er derfor vanskelig å peke på særlige trender i historieforskningen generelt i denne perioden i og med at den på mange måter defineres nettopp ved bredden og mangfoldet. Likevel er det mulig å peke på noen retninger som kom til å bli særlig vesentlige for forskningen på byggherreproblemet spesielt.

¹⁸¹ Johnsen 1948: 54,60

¹⁸² Johnsen 1955: 12,40

¹⁸³ Johnsen 1948: 52

¹⁸⁴ Dette og det følgende: Kjeldstadli 1999: 70-71 . Dahl 1992: 291-326 . Myhre 2009: 51-85

Den ene retningen som kom til å få betydning for byggherreproblemet var den videre utviklingen av den agrarhistoriske linjen som nevnt i forrige kapittel.¹⁸⁵ Denne retningen ble særlig videreført igjennom det såkalte ødegårdsprosjektet. Dette var et skandinavisk samarbeidsprosjekt hvor særlig Andreas Holmsen og Jørn Sandnes kom til å bli husket som vesentlige bidragsytere til den norske siden.¹⁸⁶ Igjennom Andreas Holmsens store innflytelse må dette prosjektet sees som en fortsettelse av den agrarhistoriske retningen som vi så utvikle seg i den foregående perioden. Dette kom til å prege de norske undersøkelsene i prosjektet ved at de fikk form av topografisk avgrensede punktstudier hovedsakelig basert på navneforskning og retrospektive undersøkelser av jordebøker og skattematrikler. Denne bruken av tilbakeslutning som vesentlig metode møtte sterk kritikk fra svensk og dansk side i prosjektet.¹⁸⁷

Både de metodiske prinsippene og samt bruken av navnemateriale og matrikkelmateriale kom som vi skal se i del 2 til å bli en vesentlig inspirasjon for de tverrfaglige undersøkelsene av byggherreproblemet innenfor den kulturgeografiske kirkeforskningen.

På den annen side tok en ny generasjon middelalderhistorikere med Knut Helle i spissen et oppgjør med den marxistisk pregede tradisjonen etter Edvard Bull.¹⁸⁸ Helle kritiserte særlig teorien som hevdet at kongemakten var et redskap for aristokratiet. Denne teorien var dårlig empirisk begrunnet mente Helle. Kritikken rammet indirekte Kohts aristokratiske byggherrer uten at dette fikk noen videre ringvirkninger for byggherreforskningen i og med at Kohts bidrag likevel var forbigått i stillhet av senere arbeid på feltet.

Byggherreproblemet ble også i denne perioden særlig behandlet av forskere med Kirken som forskningsfokus. Blant disse var historiker og dominikanerbror Erik Gunnes som Helle i opposisjon med marxismen, selv om han var noe perifer i fagmiljøet. Gunnes hadde bakgrunn fra teologien, og fulgte Kolsrud og Johnsen ved å vie sin forskergjerning til undersøkelse av den katolske Kirkens rolle i norsk middelalder.¹⁸⁹

Med en viss tilknytning til denne tradisjonen var også en annen av periodens undersøkelser av byggherreproblemet. Den svenske teolog og historiker Gunnar Smedberg

¹⁸⁵ Se avsnitt 1.5 Etterkrigstiden 1930-1960 over

¹⁸⁶ Dahl 1992: 297-298

¹⁸⁷ Dahl 1992: 297 . Bagge 1996: 54

¹⁸⁸ Dahl 1992: 294-296

¹⁸⁹ Bagge 1996: 60 . Imsen 2003: 30 . Kjeldstadli 1999: 70

interesserte seg for kirkehistorie i et internasjonalt perspektiv. Likevel satte hans nære drøfting av de norske kristenrettene han på mange måter vel så mye innenfor den rettshistoriske tradisjonen etter Taranger og Hertzberg som den kirkehistoriske. Smedberg snudde det internasjonale perspektivet rundt ved å foreta en grundig sammenliknende kildestudie av *forskjellene* i kirkeorganisasjonen i de skandinaviske landene. Dette sto i motsetning til Kolsrud, Johnsen og Gunnes som hadde vært opptatt av å se den norske utviklingen som en del av den internasjonale, gjerne ved å bruke kilder fra andre katolske områder til å belyse hjemlige forhold.

1.6.1 Erik Gunnes: Genossenschaftliche gemeindekirche

Erik Gunnes hadde bakgrunn som dominikanermunk og prest før han viet seg til historiestudiene.¹⁹⁰ Opprinnelig søkte Gunnes ett professorat i kirkehistorie ved Teologisk Institutt i Oslo, men fikk ikke tilslag på det, derimot ble han noe senere utnevnt som professor på Historisk Institutt samme sted.¹⁹¹ Sverre Bagge har hevdet at Gunnes med sitt fokus på kirkehistorie og forbindelsen mellom Norge og Europa representerte noe nytt blant norske middelalderhistorikere.¹⁹² Imsen har på den annen side villet se Gunnes som en integrert del av den kirkehistoriske tradisjonen etter Arne Odd Johnsen og Oluf Kolsrud.¹⁹³ Det synes klart at både Dahl og Imsen har trukket frem viktige trekk ved Gunnes som forsker. På mange måter var Gunnes helt klart ett særsyn i sin tid, samtidig som hans kirkeinteresse og katolskvennlige, internasjonale retning i stor grad gjorde han forskningshistorisk beslektet med Kolsrud og Johnsen. I det følgende vil jeg undersøke hvordan Erik Gunnes behandlet byggherreproblemet, og om han på dette feltet kan sies med Imsen å være i tradisjon med Johnsen og Kolsrud.

I sin behandling av byggherreproblemet var Gunnes inspirert av den tyske rettshistorikeren Hans Erich Feines teorier. I det følgende vil jeg derfor se nærmere på om Feines teorier hadde innflytelse på Gunnes vurdering av byggherreproblemet.

¹⁹⁰ Erik Gunnes (1924-1999) ordensløfte 1946, presteviet 1955. Dr.philos i 1972. Dosent og senere professor 1977-91 ved Universitetet i Oslo. (Bagge, Sverre . "Erik Gunnes – utdypning" på *Store Norske Leksikon nettutgave* . http://www.snl.no/nbl_biografi/Erik_Gunnes/utdypning . 6/6-10)

¹⁹¹ Begge deler ved UiO. (Imsen 2003: 30)

¹⁹² Bagge, Sverre . "Erik Gunnes – utdypning" på *Store Norske Leksikon nettutgave* . http://www.snl.no/nbl_biografi/Erik_Gunnes/utdypning . 6/6-10

¹⁹³ Imsen 2003: 30

Gunnes kom særlig til å behandle byggherreproblemet i to av sine arbeider. Først i doktoravhandlingen publisert i 1971 hvor han drøftet det antikirkelige skriftet *En tale mot biskopene* fra 1200-tallet.¹⁹⁴ Siden i Cappelens *Norges Historie* hvor han skrev bindet som tok for seg perioden fra 800-1177.¹⁹⁵ I tillegg til disse to gjorde Gunnes også en undersøkelse som kun er perifert interessant for denne oppgaven når han mot slutten av sitt liv skrev en biografi over erkebiskop Øystein med undertittelen *statsmann og kirkebygger*. På tross av den lovende tittelen tok Gunnes her kun for seg erkebispens tilknytning til enkeltstående prestisjeprosjekt og ikke som del av en generell drøfting av byggherreproblemet. Derfor vil ikke dette arbeidet bli behandlet nærmere her.¹⁹⁶

1.6.1.A Erik Gunnes: *Kongens Ære*

Erik Gunnes doktoravhandling fikk tittelen *Kongens Ære* og var en undersøkelse av europeisk påvirkning på kampskriftet *En tale mot biskopene*.¹⁹⁷ Gunnes mente å kunne vise til sterk påvirkning fra sentrale verk fra katolsk kristenrett og en felles katolsk idéhistorie.¹⁹⁸ Gunnes så talen som et kampskrift for kongemakten og innlegg i striden mellom kong Sverre og baglerne. Enkelte vesentlige poeng i talen omhandler oppføring av og råderett over kirkene. I forbindelse med drøftingen av disse poengene kom også Gunnes inn på spørsmålet om hvem som hadde fungert som kirkenes byggherrer.

Gunnes sluttet seg til teorien om at kongene, nærmere bestemt Olav Tryggvasson og Olav Haraldsson sto bak de tidligste kirkeprosjektene i Norge.¹⁹⁹ Ved siden av disse kirkene så Gunnes også for seg egenkirker av typen Ulrich Stutz hadde presentert, en teori som vi så også ble benyttet tidligere av Arne Odd Johnsen. Egenkirkene i Norge skulle i følge Gunnes være identisk med den historiske termen *høgendeskirker* og være oppført på initiativ av stormenn på egen gård.

En ny utvikling hos Gunnes kom i forbindelse med hans behandling av bøndenes forhold til kirken og kirkebygging. Gunnes introduserte for første gang i vårt materiale *genossenschaftliche Gemeindekirche* et begrep utviklet av den tyske rettshistorikeren Hans

¹⁹⁴ Gunnes 1971

¹⁹⁵ Gunnes 1979

¹⁹⁶ Gunnes 1996

¹⁹⁷ Gunnes 1971

¹⁹⁸ Blant annet Gunnes 1971: 17-23

¹⁹⁹ Dette og det følgende Gunnes 1971: 199-200

Erich Feine.²⁰⁰ Feine var kollega og svigersønn av Ulrich Stutz og hans gemeindekirche-teori bygget tungt på Stutz egenkirketeori.²⁰¹ Gunnes tok ikke Feines definisjon av begrepet helt til følge, men tolket det slik at det betegnet en variant av egenkirkesystemet der det var bøndene i felleskap og ikke enkeltmenn som sto bak oppføringen og fikk rettigheter over kirken.²⁰² Gunnes satt dermed igjen med en variant av byggherretype 3 som var så å si identisk med tidligere forskeres teorier. Nemlig at bøndene i felleskap kunne ha stått bak kirkebyggingen.

1.6.1.B Erik Gunnes: *Norges Historie*

I sitt bidrag til Cappelens *Norges Historie* kom Gunnes inn på spørsmålet om hvem som var middelalderkirkenes byggherrer som et ledd av sin drøfting av Norges kristnings og rikssamlingshistorie. Bindet fikk da også undertittelen *Rikssamling og kristning 800-1177*. Cappelens historieverk ble skrevet med tanke på et bredt publikum noe som fikk utslag i et, i akademiske øyne, mangelfullt noteapparat og en heller mager *Litteraturveiledning* i stedet for en egentlig litteraturliste.²⁰³

I dette verket videreførte han stort sett det samme synet på kirkenes byggherrer som han hadde forfektet i sin doktoravhandling når han hevdet at "[...] misjonskongene reiste kirker på kongsgårdene og storbønder fulgte deres eksempel og bygde kirker på egen grunn."²⁰⁴ Som eksempel på denne siste typen kirke henviste han, som Anton Christian Bang og senere Oluf Kolsrud hadde gjort, til Oddernessteinen.

Gunnes fravek fra sin tidligere fremstilling da han videre hevdet at "bøndene ble også tilholdt å reise bygdekirker i felleskap."²⁰⁵ Gunnes så altså her for seg at bøndenes deltakelse i kirkebyggingen var etter initiativ og pålegg fra andre. Hvem som tilholdt dem å bygge kirkene gikk han ikke nærmere inn på.

²⁰⁰ Feine 1960 . Begrepet er drøftet i flere rettshistoriske undersøkelser og kan derfor ikke redegjøres for fullt med få linjer. Men en ordrett oversettelse blir noe slikt som "kollektiv menighetskirke". "**Genossenschaft**; forbund sammenslutning, forening, interessentskap; kooperativt foretagende, andelslag salgslag. **Gemeinde 1.** kommune. **2.** menighet, forsamling, krets, tilhørerskare, lite samfunn, gruppe. **3.** (kirke)sogn, kirkesamfunn, distrikt, menighet." (*Tysk ordbok*)

²⁰¹ Hans Erich Feine (1890-1965) rettshistoriker, 1922 professor i Rostock fra 1931 professor i Tübingen. ("Feine, Hans Erich (1890-1965)" på *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte digital* . http://www.hrgdigital.de/HRG.feine_hans_erich_1890_1965 . 29/8-10)

²⁰² Gunnes 1971: 153,199 . Dette stemmer, som Smedberg har pekt på, ikke helt med det Feines bruk av begrepet. Feine ville hevde at *gemeindekirche* var mer enn en kollektiv egenkirke. (Smedberg 1973: 100-101)

²⁰³ Gunnes 1979: 428-431

²⁰⁴ Gunnes 1979: 306

²⁰⁵ Gunnes 1979: 306

Hva angikk de private kirkene bygget av storbønder presenterte Gunnes noen nye tanker. Han hevdet nemlig at et stort antall av disse privatkirkene ble reist ”særlig på Østlandet, der det var et bredere lag av velstående bønder enn vestafjells.”²⁰⁶ Gunnes presenterte ikke hvilken eventuell annen empiri eller forskning han baserte denne teorien på. Likevel anes det samme grunntanke som bak Tarangers krav om bøndernes selveie: Byggherren måtte ha tilgang på de nødvendige resursene til å iverksette og gjennomføre byggeprosessen.

Som vi har sett, delte ikke Gunnes byggherreteoriene slik de var formulert hos Kolsrud eller Johnsen. Likevel sto det klart at Gunnes i utstrakt grad sluttet seg til Kolsrud og Johnsen ved å støtte seg til de eldre med utgangspunkt i sagamaterialet til fordel for den materialistiske hyperkritikken frontet av Koht før krigen. Gunnes gikk langt i å presentere et kildekritisk program for denne retningen når han hevdet at selv om Olavssagaen inneholdt feil og tvilsomme konstruksjoner ”[s]å får vi nøye oss med å konstatere at slik Snorre konstruerer sin beretning, er den fullt rimelig, og vi kan knapt gjøre noe bedre enn i det store og hele å følge ham i hans fremstilling.”²⁰⁷

Vi har sett at Erik Gunnes introduksjon av Feines begrep og teori ikke fikk noen vesentlige følger for hans behandling av byggherreproblemet. Dette fordi liknende teorier allerede var sterkt representert i den norske forskningen, samt at Gunnes ikke synes å ha tatt hensyn til hele teorikomplekset til Feine.

1.6.2 Gunnar Smedberg: Byggherreproblemet i nordskandinavisk perspektiv

Den svenske forskeren Gunnar Smedberg delte noen spesielle likhetstrekk med Erik Gunnes. Som Gunnes, var Smedberg opprinnelig utdannet innenfor teologien og presteviet. På samme måte som sin norske kollega virket han også en stund som prest før han viet seg til historiefaget først i moden alder.²⁰⁸ Som følge av dette ble hans akademiske produksjon relativt liten, men et av hans hovedverk kom til å omhandle kirkene i Norden. Smedberg var som nevnt svensk og undersøkelsen hans var ikke utelukkende rettet mot norske forhold. Når han likevel er tatt med her er det fordi arbeidet hans i stor grad kom til å bli tatt til følge i den

²⁰⁶ Gunnes 1979: 306

²⁰⁷ Gunnes 1979: 248

²⁰⁸ Gunnar Smedberg (1911-1992) presteviet i Uppsala 17/5 1936. Komminister (kapellan) i Lockne, Balingsta og trefoldighetskirken i Uppsala. Dosent i kirke- og samfunns-vitenskap fra 1974. (”Stiftshistoria” på *Svenska kyrkan* . <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=121366> . 11/6-10)

senere norske forskningen, samt at det inneholdt en ikke uvesentlig nyvurdering av det norske rettshistoriske materialet.

Som kirkehistoriker med et internasjonalt perspektiv hadde Smedberg likheter med sine forgjengere også rent akademisk og utviste visse fellestrekk i interesseområde med tradisjonen etter Kolsrud, Johnsen og Gunnes. På samme måte som de nevnte forskerne var han vel orientert i kilder til katolsk rett og som Johnsen og Gunnes var han påvirket av den tyske rettshistoriske forskningstradisjonen. Denne påvirkningen kom enda sterkere frem hos Smedberg som i sitt arbeid kom til å legge stor vekt på rettshistoriske kilder og termer. På mange måter ble likevel Smedbergs undersøkelse ganske annerledes i sin internasjonale vinkling enn hans norske kolleger hadde vært. I stedet for å se norske forhold i lys av andre europeiske kilder og slik vektlegge dem som en del av den felleskatolske utviklingen, gikk Smedberg inn for å sammenlikne kildene i forskjellige land og undersøke likheter og forskjeller dem i mellom. Videre kom Smedberg igjennom sin drøfting av den tidlige kirkeorganisasjonen også til å gå mer i dybden av byggherreproblematikken enn noen annen av de omtalte etterkrigshistorikerne.

Som vi har sett hentet både Johnsen og Gunnes inspirasjon fra den tyske rettshistoriske tradisjonen etter Ulrich Stutz. Smedberg plasserte seg godt innenfor den samme tradisjonen, ved å i stor grad benytte seg av *eigenkirche* og *gemeindekirche* teoriene i sin undersøkelse. I det følgende vil jeg derfor undersøke hvilke resultater Smedberg kom frem til i sin behandling av byggherreproblemet og om disse resultatene samsvarte med de konklusjonene Gunnes kom frem til.

Gunnar Smedberg ga ut sin studie av de kirkerettslige forholdene i Norden i 1973.²⁰⁹ I denne undersøkelsen som fikk tittelen *Nordens Första Kyrkor* kom han til å behandle byggherreproblemet som et ledd i en drøfting av den tidlige Norske kirkeorganisasjonen. Arbeidet var en komparativ analyse av Island, Sverige og Norge. Smedberg konkluderte med at omstendighetene rundt oppføringen av kirkene og kirkeorganisasjon i Norge var av en unik karakter. Som Keyser, Taranger og andre tidligere rettshistorisk interesserte forskere før han, tok Smedberg utgangspunkt i en analyse av kirketermene i kristenrettene for å belegge den tidlige norske kirkeorganisasjonen.

²⁰⁹ Smedberg 1973

Mens kirketermene ellers i kildematerialet fra andre områder gjerne beskrev enten kirkens liturgiske funksjoner eller hvem som brukte kirken, var de norske kirkene inndelt etter termer som anga sivil geografisk tilhørighet. Dette så Smedberg som et fenomen som var unikt for Norge og muligens noen områder i Sverige. Denne særlige organiseringen gav han betegnelsen *områderangsystem*.²¹⁰ I og med at kirketermer av en verdslig opprinnelse var et unikt trekk for det norske området, kunne ikke organiseringen av kirkene her til lands ha sin basis i parochialsystemene ellers i Europa. Smedberg kritiserte Tarangers tanke om at det skulle ligge en angelsaksisk versjon av områderangsystemet til grunn for det norske. Et slikt system kunne ikke ha eksistert i England i og med at kirkene der var egenkirker og oppført på private initiativ noe som ikke var forenlig med en systematisk oppbygging og strukturering av kirkene. Videre var det systemet Taranger syntes å ha vist i de angelsaksiske kirketermene basert på forskjeller i kirkenes liturgisk bruksområder, ikke på sivil geografisk inndeling. Smedberg sa seg dermed enig med Keyser og Maurer i at forklaringen på den norske kirkeorganiseringen var å finne innen landets grenser.²¹¹ Smedberg var derimot ikke enig i teorien om at kirkeorganisasjonen skulle bygge på en hedensk tempelordning. Her sluttet Smedberg seg til Taranger som mente at sammenhengen mellom den tidlige kirkeorganiseringen og en førkristen tempelordning var en konstruksjon og ikke belagt i kildene.²¹²

Smedberg forkastet altså både en eventuell førkristen forgjenger og en forbindelse med de øvrige europeiske organiseringsmodellene. Videre hevdet han også at "[v]arken privatpersoners eller menigheters kyrkobyggande kan ha grundat sig på någon planering ö.h., än mindre kan det ha åstadskommit en sådan konsekvent rangordning."²¹³ Det spesielle områderangsystemet måtte ha sin opprinnelse i at initiativtakeren bak de tidligste kirkene var kongemakten. Smedberg var klar over at den tidligere oppfatningen som navngav Olav Haraldsson som byggherre for fylkeskirkene baserte seg på senere kilder og derfor vanskelig kunne sies å være bevist, men hevdet likevel at den "bär en viss prägel av sannolikhet."²¹⁴ Særlig siden fylkeskirkene på bakgrunn av Norges tidlige kristning ikke kunne ha vært på plass noe senere enn Olav Haraldssons regjeringstid hevdet han.²¹⁵

²¹⁰ Smedberg 1973: 61 . "[Områderangsystem:] system av kyrkor av olika rang, avsedda för, eller åtminstone med namn efter minst två områden innom den civila inndelingen, av vilket det ena utgör en underavdelning av det andra."

²¹¹ Smedberg 1973: 61-63

²¹² Smedberg 1973: 150 . Taranger 1890: 260-265

²¹³ Smedberg 1973: 61

²¹⁴ Smedberg 1973: 128

²¹⁵ Smedberg 1973: 127-128

I sin behandling av kongenes rolle i kirkebyggingen sluttet Smedberg seg altså til den tradisjonen for kildebruk som hadde vært gjeldende siden Koht. Dette gjorde han ved å støtte seg til sagamaterialet i mangel av andre bedre eller motstridende kilder og så sant beretningen virket sannsynlig. Dette kritikkprogrammet hadde visse likheter til det vi så ble benyttet av *den norske historiske skole*.²¹⁶

Smedberg så altså et sentralt initiativ som en forutsetning for strukturen i det norske områdesystemet. Likevel så han ikke kongen som eneste mulig byggherre. Dette kom frem i hans drøfting av eiendomsforholdene knyttet til kirkene i Norge. Smedberg drøftet her inngående eiendomsforholdene ut fra de rettshistoriske teoriene for *eigenkirche* og *genossenschaftliche gemeindekirche*.²¹⁷ Begrepene ble antatt og til en viss grad modifisert av Smedberg som oversatte dem som *egenkyrka* og *menighetskyrka*.²¹⁸

Egenkirkebegrepet ble, som vi har sett, benyttet i forskningen av Johnsen og Gunnes. Smedberg gikk noe mer i dybden enn Johnsen og Gunnes ved å adoptere og tilpasse begrepet til sin undersøkelse. Termen *egenkirke* var ikke hentet fra det norrøne kildematerialet, men Smedberg benyttet det som et verktøy i arbeidet med et komplekst materiale bestående av forskjellige typer kirker fra flere forskjellige land. Smedbergs egenkirker var kjennetegnet ved følgende karakteristika: De var bygget på initiativ av en eller flere private aktører, på deres egen jord. Jordeierne hadde rett til å ansette prest ved kirken og hadde utstrakt rådighet over jorden. I tillegg kunne de også motta overskuddet fra kirken og slik tjene på å bygge kirke. Til gjengjeld var de forpliktet til å legge jord til kirken som denne i prinsippet skulle ha inntektene fra. Det som i særlig grad skilte Smedbergs definisjon fra annen bruk av egenkirkebegrepet var at han ved siden av de overnevnte faktorene også tilskrev egenkirkene en menighet. Et privat kapell uten menighet og uten kirkelige funksjoner ble ikke regnet som egenkirke av Smedberg. Kirken måtte ha en menighet og motta tiende, noe som igjen gjorde dem økonomisk gunstige for de som kontrollerte den. Dette åpnet for muligheten av at økonomisk vinning skulle vært del av motivasjonen bak oppføringen av kirkene. En mulighet som i liten grad hadde vært undersøkt før Smedberg.

Smedberg mente å kunne finne igjen de overnevnte egenkirkekriteriene i de fleste kirkene på Island, samt i høgendeskirkene i Norge.²¹⁹ For Norges del så han for seg at disse

²¹⁶ Se Keyser over (Avsnitt 1.2.1 Rudolf Keyser: Kongemakt og folkekirke)

²¹⁷ Dette og det følgende Smedberg 1973: 88-106

²¹⁸ Heretter brukes de direkte norske oversettelsene *egenkirke* og *menighetskirke*

²¹⁹ Smedberg 1973: 134

høgendesirkene kunne ha blitt oppført samtidig med kongemaktens fylkeskirkeprosjekt.²²⁰ Han gikk ikke nærmere inn på hvem de private byggherrene bak egenkirkene skulle være annet enn at det var snakk om lekmenn med egne jordeiendommer. Smedberg gjentok dermed kravet fra Gunnes om at byggherren måtte ha oppfylt visse økonomiske forutsetninger.

Ved siden av fylkeskirkene og egenkirkene så Smedberg også for seg en tredje type kirkeorganisering og byggherreforhold nemlig *menighetskirken*. Dette bygget på Hans Erich Feines *gemeindekirche*-teori som vi så også Gunnes hadde benyttet deler av tidligere. Smedberg fant ingen paralleller i det norrøne kildematerialet for begrepet *menighetskirke* tilsvarende *høgendeskirke* for *egenkirke*.²²¹ Smedberg definerer en menighetskirke som: ”en kyrka som uppförts och underhålls kollektivt av samtliga fria män inom et bestämt område.”²²² Disse kirkene skilte seg fra egenkirkene ved at de ikke kunne selges, pantsettes, deles eller liknende, og ved at de ikke kunne gi de ansvarlige bøndene økonomisk utbytte. Videre forutsatte menighetskirkene, i motsetning til egenkirkene, en fri bondeklasse. Med bakgrunn i disse kriteriene mente Smedberg å kunne klassifisere de fleste av de mindre kirkene i områdesystemet som menighetskirker. Smedberg pekte på at borgartingsloven påla fylkesmenn å reise fylkeskirke, men var taus vedrørende tilsvarende byggeplikt hva angikk herreds, fjerding og åtingskirker. På bakgrunn av dette tolket Smedberg det dit hen at oppføringen av disse formene for kirke var bøndenes egen sak.²²³ Han konkluderte med at bøndene stort sett hadde stor frihet vedrørende kirkebygging, ansettelse av prester og forvaltning av kirkens eiendom hva gjaldt kirkene generelt, med unntak av fylkeskirkene som ble bygget på kongens initiativ og hvor forholdet mellom bøndene og kirken i større grad var regulert i lovene.²²⁴

Hos Smedberg, som hos de foregående forskerne, ble altså kongemakten hovedaktør bak byggingen og organiseringen av de første kirkene i Norge. Smedberg åpnet imidlertid også for en parallell kirkebygging på privat initiativ i form av egenkirkene oppført av jordeiende lekmenn.²²⁵ Her så vi videre at Smedberg muligens var blitt preget av de materialistiske strømningene i faget, når han presenterte muligheten for at de private initiativene skulle være basert på økonomiske motiver. Så langt synes Smedberg å ha delt Gunnes konklusjoner

²²⁰ Smedberg 1973: 128

²²¹ Smedberg 1973: 99-102

²²² Smedberg 1973: 99

²²³ Smedberg 1973: 150

²²⁴ Smedberg 1973: 154

²²⁵ Smedberg 1973: 128

vedrørende middelalderens byggherrer. Derimot var det en større uoverensstemmelse mellom Smedbergs teorier angående bøndenes rolle i kirkebyggingen. Der Gunnes i sitt seneste bidrag mente bøndene bygget kirke under tvang, så Smedberg det altså som sannsynlig at hoveddelen av kirkene var oppført kollektivt av frie bønder innen for et visst geografisk område. Det må likevel påpekes at Smedbergs konklusjoner her var i tråd med Gunnes første arbeide hvor denne tydeligst benyttet seg av Feines *gemeindekirche* teori.

1.7 Avslutning og oppsummering del 1: Forskningen frem til 1980

Etter 1980 kom byggherreforskningen til å bevege seg i en annen retning med ganske andre metoder, kilder og teorier. Derfor har jeg valgt å oppsummere og vurdere forskningen frem til 1980 her, før jeg tar for meg den senere tidens kulturgeografiske kirkeforskning.

Vi har sett at forskernes slutninger vedrørende hvem som sto bak middelalderkirkene, i grove trekk var de samme igjennom hele den historiefaglige forskningen, helt fra fagets profesjonalisering opp til 1980. Dette til tross for store endringer i de overordnede teoriene innenfor historiefagets metodiske normer og programmer. Selv om hypotesene fremsatt av forskerne stort sett har vært de samme, har vi ved noen tilfeller kunnet observere variasjoner som følge av endrede forutsetninger i metode og i valg av undersøkelsesfokus. Det første var særlig tydelig ved Kohts bruk av den strenge sagakritikken mot hypotesen om kongen som kirkenes byggherrer. At overordnet valg av tema og retning for undersøkelsen spilte inn på behandlingen av byggherrespørsmålet ble svært iøynefallende ved Hertzberg og Tarangers polemikk. Videre var det også observerbart ved Keyzers to motstridende fremstillinger av oppføring av herredskirkene.

Hypotesene forskerne i perioden fremsatte vedrørende hvem som var kirkens byggherrer lar seg særlig knytte opp til tre av de fire byggherrekategoriene formulert i oppgavens innledning, kongen (kategori 1), prominent enkeltmann (kategori 2) og bønder i felleskap (kategori 3). Kategori 4, Kirken som kirkenes byggherre, ble i svært liten grad vektlagt selv om også den var representert, særlig igjennom Hertzbergs bidrag.

I det følgende vil jeg oppsummere funnene og særtrekk innenfor de forskjellige kategoriene og peke på noen mulige forhold som kan ha påvirket forskernes resultater. Videre vil jeg også peke på tilfeller hvor byggherrekategoriene som analyseverktøy ikke evner å favne forskernes byggherrehypoteser.

1.7.1 Kategori 1: Kongen var kirkenes byggherre

Dette var, som vi har sett, den mest vektlagte byggherrekategorien i perioden.

Gjennomgående ble byggherrehypoteser innenfor denne kategorien gjerne formulert med navngitte konger, særlig de to Olavene som byggherrer. Videre ble den særlig koblet til oppføringen av de aller tidligste kirkene, ofte identifisert som fylkeskirker, selv om enkelte også så kongens initiativ bak mindre kirker som herredskirkene (for eksempel Keyser, Kolsrud og Gunnes). Tanken om at kongen var fylkeskirkenes byggherre, ble formulert allerede i den *norske historiske skole* og hadde, som vi har sett, støtte hos alle de behandlede forskerne med unntak av Ebbe Hertzberg og Halvdan Koht. Begge disse ville redusere kongens innsats til å kun å ha omfattet private kapeller. Som vi har sett, tok ikke Hertzberg noe direkte oppgjør med hypotesen om kongen som byggherre. Halvdan Koht gikk derimot til angrep på den tidligere forskningens teorier bevæpnet med en streng kildekritisk innstilling og en marxistiskinspirert historieforståelse. Denne kritikken fikk likevel, som vi har sett, få følger for de senere forskerne.

Mange av de behandlede forskerne så for seg at kongen oppførte kirker som bevisst ledd i en rikssamling. Likevel gikk de færreste dypere inn i hvordan initiativet ble satt ut i livet og bekostningen ble organisert. I så tilfelle skilte Tarangers første bidrag til byggherreforskningen seg fra de øvrige ved å presentere en detaljert modell. Taranger presenterte i stor detalj omstendighetene rundt hvordan kongen igjennom forhandlinger på Moster fikk organisert lokal støtte for å vedta kirkebyggingen ved lov. At kongen skulle ha tatt initiativ til kirkebygging og også sørget for bekostning igjennom å pålegge andre byggingen ved lov, var en oppfatning vi så var tilstede i forskningen helt fra Keyserns arbeid. Denne oppfatningen forutsatte at kongen hadde den tilstrekkelige innflytelse helt ned på lokalt plan slik at påbudet faktisk resulterte i kirkebygging.

Årsaken til at nettopp kongens rolle ble særlig vektlagt, var trolig mangefasettet. Et samstemt skriftlig kildemateriale som støttet opp om kristningskongenes rolle som byggherrer, var selvsagt en viktig forutsetning. Av det skriftlige kildematerialet så vi at kristenrettene og kongesagaene igjennom hele perioden var de vesentligste kildegroppene. Særlig sagalitteraturen støttet sterkt opp under kongens rolle, men også kristenrettene ble tatt til inntekt for kongens initiativ. Dette siste særlig av forskere som tilskrev kongen en avgjørende rolle i utformingen av kristenrettene. Videre støtte for kongemaktens rolle som byggherre fant forskerne også i diplomaterialet og runeinnskriften fra Oddernessteinen. Den økende bruken av kilder som diplomer og runeinnskrifter må sees i sammenheng med den stadig strengere kritiske innstillingen som forskerne hadde til særlig sagamaterialet. Fra

Keyser via Maurer og Storm (representert ved Taranger i denne undersøkelsen) fulgte forskningens behandling av byggherreproblemet, stort sett, de gjeldende kildekritiske normene helt frem til og med Kohts svært strenge kritikk. Unntaket var, som vi så, Bangs behandling av kongens rolle som byggherre. Kohts kritikk ble ikke imøtegått av senere forskere, og man så en retur til en mindre streng kildekritikk ved de senere kirkehistoriske bidragene. Med den fulgte også en revitalisering hypotesen om kongen som kirkenes byggherre (Kolsrud, Johnsen, Gunnes og Smedberg).

1.7.2 Kategori 2: Stormenn var kirkenes byggherrer

Alle de undersøkte forskerne presenterte en versjon av kirkebygging på initiativ av enkeltpersoner. Unntaket var Kolsrud og Tarangers tidligste verk som presenterte byggerier organisert av lokal elite, men på initiativ og press fra kongemakten. Hos de aller fleste forskerne så vi at denne byggherretypen var knyttet til termen *høgendeskirke*. Unntakene var Keyser, som i tillegg til formuende enkeltmenn også knyttet høgendeskirke-begrepet til kirker oppført av bygdeallmuen på eget initiativ.

I forbindelse med denne gruppen byggherrer var det en del sprikende og tvetydig begrepsbruk. Keyser benyttet begrepet *formuende enkeltmann*, Gunnes og Johnsen benyttet *stormenn/storbønder*. Også Bang og Koht benyttet *stormann*-begrepet, men også begrepene *lendmann* og *høvding*. Hertzberg, som var mest opptatt av eiendomsretten, vektla at kirkene var bygget av *privatpersoner*. Her ser vi altså at den definerte byggherrekategorien ikke nødvendigvis er helt dekkende avhengig av hvordan man definerer en stormann. Et iøynefallende fellestrekk synes likevel å ha vært et kirkebygging på bekostning og til bruk av en enkeltperson. Det viktigste premisset for en slik oppføringen var at vedkommende hadde det økonomiske handlingsrommet til å bygge kirke. Om man da definerer *stormann* mot allmue ut fra økonomiske kriterier passer kategorien. Dette var likevel ikke kriteriet for alle de behandlede forskerne. For eksempel Taranger skilte de private kirkebyggherrene i to grupper, *stormenn* og *selveiende bønder*.

I tillegg til privat kirkebygging i form av høgendeskirkene ble også den verdslige eliten satt i forbindelse med kirkebygging av offentlige kirker. Her var skillene flytende ved at enkelte av forskerne så høgendeskirkene som helt private kapeller mens andre hevdet at disse kirkene alt fra starten av hadde egne sogn med egen menighet. Et eksempel på det siste var Smedberg, som hevdet at utsikten til økonomisk fortjeneste på kirkens menighet var et motiv for privat kirkebygging.

Her skilte særlig Halvdan Koht seg ut. Som vi så ovenfor, mente Koht at overklassens initiativ var å finne bak det meste av kirkene både private kapeller og offentlige menighetskirker. Dermed tok Kohts et aristokratisk kirkebyggeri lenger enn de andre. Hos han ble overklassen den styrende institusjonen og overtok på mange måter byggherreansvaret de andre tilskrev kongemakten.

1.7.3 Kategori 3: Bøndene var kirkenes byggherrer

Sammenslutninger av bønder eller allmue enten innenfor rammene av herred, menighet eller med utgangspunkt i annen løsere organisering var den siste av de tre vanligste forklaringene i perioden.

I enda mindre grad enn for kategori 1 og 2 ble det gjort rede for hvordan et bondeinitiativ skulle forete seg og bli realisert. Likevel kom noen indirekte inn på det. Blant annet Maurer og Smedberg synes å ha sett for seg at kirkebyggingen ble vedtatt på tinget. Keyser på sin side skilte mellom kirker organisert av tingforsamlingen og høgendeskirker oppført av "allmuen" i avsidesliggende sogn, uten å spesifisere nærmere hvordan denne allmuen skulle ha vært organisert. I mange tilfeller, deriblant hos Keyser, så vi at bondebyggeriet og kongens initiativ gled over i hverandre. Initiativet kom fra kongen, men lokalbefolkningen tok, mer eller mindre frivillig, på seg bekostning og arbeid. Her er det selvsagt et spørsmål om hvor grensen mellom kategoriene går for hva som må regnes som bøndenes prosjekter, og hvor man skal se kongen som byggherre. Ved et direkte pålegg om bygging må kongen regnes som byggherre ved at han har hatt initiativet til kirkebyggingen og skaffet tilveie ressursene igjennom sin befaling. Derimot kommer byggherrekategoriene noe til kort ved forhold som de Maurer presenterte for herredskirken. Som vi så, hevdet Maurer at enkelte av herredskirkene ble oppført som følge av at oppmøtet i kirken var lovpålagt på enkelte festdager og avstanden til nærmeste fylkeskirke kunne være svært lang. Er det her lovgiver eller herredsbøndene som tar initiativet? Maurer selv hevdet herredet. Ville svaret vært et annet om lovgiver gav pålegget nettopp med tanke på å fremprovosere kirkebygging? Hvis ikke, hva da med de tilfeller hvor loven eksplisitt påbyr kirkebygging? Eller ved diplommet der kongen oppfordrer menigheten i Voss til å gjenoppta kirkebyggingen? Dette siste så vi Taranger så som kongens initiativ. At kategoriene her i noen grad ikke passer, må beror på at grensene i forskningen var flytende. Disse grensene har også trolig vært flytende i middelalderen.

Enkelte forskere tilla byggherrefunksjon til bøndene som et ledd i å forklare eller argumentere for at de skulle ha visse rettigheter i forhold til kirkene. Dette så vi først og fremst hos Taranger i hans menighetskirker, men også blant annet hos Johnsen og andre som var opptatt av rettighetsforholdene i tilknytning til kirkene. Etter hvert trakk forskere som Gunnes og Smedberg på Feines teori om den *genossenschaftliche gemeindekirche*. Likevel var altså tanken om at bøndene skulle ha oppført og hatt svært utvidede rettigheter over kirken, allerede tilstede i norsk forskning. Her tok man særlig utgangspunkt i kristenrettens beskrivelse av bøndenes kollektive rettigheter og plikter overfor kirkebygget og forklarte dem med at kirkene opprinnelig var oppført av bøndene.

Svakhetene ved kristenrettene som kilde til et slikt forhold blir særlig tydelig når de samme kildestedene som ble tatt til inntekt for bøndenes initiativ også ble benyttet som kilder til kongens, eller for Hertzbergs tilfelle geistlighetens, rolle som initiativtaker. Tolkningen av lovene som kilde til at bøndene var kirkenes byggherrer forutsatte at forholdene i lovene faktisk var tilfelle i samtiden. Videre forutsattes også at forholdene beskrevet i loven var speilte virkeligheten på den tiden kirkene ble oppført, enten ved at loven var blitt overlevert muntlig eller at bøndenes rettigheter som kirkenes opphavsmenn hadde holdt seg og siden blitt nedskrevet. En så stor vektlegging av bøndenes innflytelse tegner et bilde av at lovene var blitt til som resultat av samhandling og forhandling mellom en fri og mektig bondestand på den ene siden og sentralkristne interesser på den annen.

Til grunn ligger med andre ord det komplekset med teori, implisitt eller eksplisitt, som definerte hvordan den enkelte forsker så for seg at samfunnet i middelalderen var organisert politisk, økonomisk og sosialt. Denne avhengigheten spiller selvsagt inn også for de andre byggherrekategoriene. Likevel skulle hypoteser fremsatt på et lite entydig kildegrunnlag ventelig variere mest ut fra forfatterens teoretiske standpunkt. Denne karakteristikken må kunne sies å passe på hypotesen om bøndene som kirkenes byggherrer i denne perioden. Når vi likevel ikke ser en slik variasjon, kan det skyldes to mulige årsaker. For det første kan det ha hengt sammen med at mangelen på gode kilder også har virket motsatt vei, så når en hypotese var fremsatt på et slikt felt, var det vanskelig å avskrive den så lenge den var plausibel. For det andre har også bøndenes frie stilling i det norrøne samfunnet vært et element av teori som har hatt en gjennomgående sterk posisjon og vært tilstede i større eller mindre grad hos samtlige forskere i den undersøkte perioden med unntak av Kolsrud og Koht.

1.7.4 Kategori 4: Kirken eller geistlige var kirkenes byggherre

Kirken eller geistligheten ble, som vi har sett, kun i liten grad foreslått som kirkenes byggherrer. Dette til tross for det svært intime forholdet mellom Kirke, geistlighet og kirke. En mulig årsak til at Kirken eller geistligheten i liten grad ble sett på som den virkende kraften som satte i gang kirkebygging, kan søkes i historieskrivningens tradisjonelle rolle som verktøy i nasjonsbygging. Dette så vi tydelige Keyser's fremstilling som langt på vei satte tonen for den senere forskningen. Hos Keyser ble Kirken en statskirke og en integrert del av kongedømmet allerede fra begynnelsen av. Dermed ble de geistlige kongemakten og den patriarkalskdemokratiske forfatningens agenter, og ikke en maktfaktor i seg selv. Denne måten å se særlig den tidlige geistligheten eller Kirken som underlagt kongen har delvis god støtte i sagalitteraturen og ble i stor grad den gjeldende for samtlige av forskerne igjennom perioden. Dette inkluderte som vi har sett den kirkehistoriske tradisjonen fra Bang via Kolsrud, Johnsen og Gunnes som til tross for et sterkt fokus på felleskatolsk påvirkning på norsk stat og samfunn heller ikke så geistlighet eller Kirke som kirkenes byggherre.

Den som gikk lengst i å vektlegge Kirkens makt over byggeriet var som vi har sett Hertzberg som gav uttrykk for et motsatt maktforhold, mellom Kirke og konge, av det Keyser hadde forfektet. Dette gjorde han ved å gi misjonsgeistligheten den avgjørende rollen i utformingen av kristenrettene, og dermed også som pådriver for bøndernes kirkebygging.

Del 2: Byggherreproblemet etter 1980: Den kulturgeografiske kirkeforskningen

2.1 Innledning del 2

Perioden fra 1980-tallet og frem til i dag har i stor grad fortsatt tendensen fra den forrige perioden med en stadig økende produksjon, både av profesjonelle forskere og av vitenskapelige arbeidere. Dette har igjen ført til at stadig mer varierte emner har blitt tatt opp til behandling, samtidig som forskningsmiljøene i større og større grad har blitt internasjonale. For historiefagets del resulterte dette i en fragmentering av faget med flere såkalte bindestreksdisipliner og en stadig økende bredde i valg av problemstillinger og perspektiver.²²⁶ Dette har likevel ikke medført noen bredere tilnærming til byggherreproblemet innenfor historiefagets rammer. I den grad historikere i perioden behandlet byggherreproblemet, var det hovedsakelig som en videreføring av formelen fra foregående perioder ved å behandle byggherreproblemet i forbindelse med oversiktslitteratur vedrørende temaer som religionsskiftet og tidlig samfunnsliv.²²⁷ Det ble ikke foretatt noen større empiriske undersøkelser av byggherreproblemet innenfor norsk historieforskning i denne perioden. På tross av dette fikk byggherreproblemet samtidig sin renessanse som forskningsobjekt, ikke innen historiefaget, men hos arkeologene. En ny gren av arkeologien, som i den skandinaviske kirkeforskningen har blitt betegnet som *den nye kirkearkeologien*, overtok som ledende ved forskningen på byggherreproblemet. Forskere innenfor denne tradisjonen kom til å produsere de første monografiene viet emnet i tillegg til å bringe til torgs nye kilder, teorier og metoder. Dermed kom resultater fra arkeologene, sammen med påvirkning fra øvrig skandinavisk og internasjonal forskning, til å bli svært viktige for fremstillingen av byggherreproblemet også for arbeidere innen det norske historiefaget.²²⁸ På bakgrunn av dette vil jeg i det følgende hovedsakelig fokusere på bidragene fra denne retningen som i de siste 30 årene har drevet byggherreforskningen fremover.²²⁹

²²⁶ For mer utfyllende historiografier over de seneste tretti år se blant annet Floto 1999 samt for norske forhold Dahl 1992, Kjeldstadli 1999 og Myhre 2009.

²²⁷ For eksempel: Schumacher 2005 . Jón Viðar 2003 . Jón Viðar 2008

²²⁸ For eksempel: Jón Viðar 2003 . Jón Viðar 2008

²²⁹ Det er en svakhet for denne historiografiske undersøkelsen at det ikke tas hensyn til den internasjonale og kanskje særlig den skandinaviske forskningen. Beslutningen om å konsentrere undersøkelsen rundt forskning foretatt innenfor norske forskningsmiljøer har vært et metodisk grep for å avgrense oppgavens omfang. En kortfattet, men dagsaktuell oversikt finnes i Nilsson 2009: 17-22. En mer dyptgående, men noe eldre fremstillinger Wienberg 2006a.

Arkeologien var på 1980-tallet i ferd med å ta et oppgjør med den såkalte ”nye” eller prosessuelle arkeologien.²³⁰ Den prosessuelle retningen hadde vært preget av økologisk funksjonalisme og et positivistisk vitenskapsideal. Nå møtte den kritikk rettet mot nettopp disse grunnpilarene. Kritikerne definerte seg selv som *post-prosessuelle*, men var ikke tilhengere av en enhetlig skole. De var representanter for flere retninger som vektla det kognitive fremfor det funksjonalistiske, og som satte spørsmålstegn ved bruken av realvitenskapens positivistiske idealer i studiet av mennesker og samfunn.²³¹ Resultatet av den post-prosessuelle kritikken ble en fragmentering av arkeologien i en kanskje enda større grad enn den tilsvarende tendensen i norsk historieforskning. Dermed oppsto det også i arkeologien en mengde forskjellige teoretiske tilnærminger og nye perspektiver, en utvikling som ble akselerert av et stadig økende antall fagfolk som produserte stadig flere fagtekster.

I dette mangfoldet oppsto den retningen som gjerne har blitt betegnet som *den nye kirkearkeologien*. Det var den danske arkeologen Jes Wienberg som presenterte begrepet for første gang i 1986, og definerte det nærmere i en forskningshistorisk gjennomgang av den skandinaviske kirkeforskningen i 2006.²³² Wienberg påpekte i denne oversikten en endring i behandlingen av kirkene i forskningen fra en kunsthistorisk kirkeforskning via en arkeologisk empirisk kirkeforskning frem til det han kalte en ny kirkearkeologi. I denne retningen så Wienberg en kombinasjon av den prosessuelle arkeologiens forkjærlighet for kvantitative undersøkelser og interesse for økonomi, med den postprosessuelle arkeologiens fokus på gjenstand som symbol og dens varierte teoretiske innfallsvinkler.²³³ Denne nye kirkearkeologien flyttet fokuset vekk fra den tidligere kirkeforskningens enkeltmonumenter, typologier og stilhistorie ved å se kirken i perspektiv av samfunnet både topografisk, politisk og sosialt. Wienbergs perspektiv var felleskandinavisk og denne retningen kom til å bli preget av et skandinavisk forskningsmiljø, der blant annet serien ”Kirkearkæologi i Norden” og seminarene med samme navn kom til å bli en viktig arena.²³⁴

Den første interessen for byggherreproblemet blant norske arkeologer var da også inspirert av den danske kirkeforskningen. Dagfinn Skre ble en foregangsmann for denne retningen i Norge ved å kombinere teoriene til den danske forskeren Ebbe Nyborg med

²³⁰ For en grundigere redegjørelse for arkeologisk forskningshistorie se blant annet Trigger 2009 og for spesifikke norske forhold Olsen 1997.

²³¹ Olsen 1997: 60

²³² Wienberg 1986: 62 . Wienberg 2006a: 19-29. Begrepet har til en viss grad festet seg i faglitteraturen nå sist med Nilsson 2009.

²³³ Wienberg 2006a: 24

²³⁴ Serien ble utgitt i tidsskriftet *hikuin*. Første kirkearkeologi-nummeret var i *hikuin* nr 9 i 1983 (Hansen & Nyborg 1983). Så langt har det utkommet 9 nummer.

agrarhistoriske metoder.²³⁵ Nettopp de agrarhistoriske prinsippene om topografisk avgrensede undersøkelser og retrospektiv bruk av matrikkelmateriale ble definerende for den norske grenen *den nye kirkearkeologien*. Den norske kunsthistorikeren Hans-Emil Lidén tok utgangspunkt i denne tverrfagligheten i sin omtale av den nye retningen, og beskrev tilnærmingen som en ”kulturgeografisk analyse av kirkebyggingen i middelalderen”.²³⁶ Med utgangspunkt i Lidéns beskrivelse har jeg valgt å gi denne retningen betegnelsen *den kulturgeografiske kirkeforskningen* og ikke benytte Wienbergs term *den nye kirkearkeologi*.²³⁷ Skre og senere forskere innenfor denne retningen bygget på og kritiserte den tidligere historiefaglige forskningens behandling av byggherreproblemet, samtidig som de selv brakte nye teorier, metoder og kildegrupper inn i arbeidet med å finne frem til middelalderkirkenes byggherrer. Den metodiske tilnærmingen til Skre ble plukket opp både av etablerte forskere innenfor den norske kirkeforskningen som for eksempel Hans-Emil Lidén og blant nye forskere både innen arkeologien og kunsthistorien.²³⁸

Ved siden av Skre og Lidéns undersøkelser vil jeg se nærmere på bidragene fra arkeolog Jan Brendalsmo og kunsthistorikerne Lena Liepe og Vidar Trædal.²³⁹ Alle disse forskerne har bidratt til byggherreforskningen ved å tilføre nye metoder og teoretiske vinklinger, samt ved å åpne for bruk av hittil ubenyttet empirisk materiale. Spørsmålet i det følgende blir derfor særlig knyttet til disse forskernes tverrfaglighet og hvilke følger disse nye perspektivene og redskapene fikk for forskernes behandling av byggherreproblemet. Hvordan har byggherreproblemet blitt behandlet innenfor rammen av ”den kulturgeografiske kirkeforskningen”? Hvilke byggherrekategorier ble vektlagt? Og hvilke følger fikk nye kilder, teorier og metoder for hvilke byggherrer som ble vektlagt?

²³⁵ Dagfinn Skre (født 1954) arkeolog. Feltleder for flere større utgravninger. Magistergrad 1984, dr.philos 1997. Professor i arkeolog ved Universitetet i Oslo fra 2002. (”Deltakere” på *Kaupang-undersøkelsen* . <http://www.kaupang.uio.no/deltakere/dagfinn2.html> . 5/10-2010)

²³⁶ Lidén 1986

²³⁷ Wienbergs term har en verdi, men også en begrensning i at den fremhever grenens ikke ubetydelige arv fra arkeologien. I hvert fall for de norske forhold jeg undersøker er det likevel grunn til å understreke denne retningens tverrfaglighet med røtter også til andre forskningstradisjoner deriblant agrarhistorien. Særlig i og med det siste bidraget til retningen kom fra Vidar Trædal som opprinnelig er kunsthistoriker og ikke baserte undersøkelsen på arkeologisk feltarbeid.

²³⁸ Med unntak av en nylig avlagt masteroppgave ved Universitetet i Tromsø (Hagen 2010) kan jeg ikke se at den kulturgeografiske analysen av kirkebyggingen har blitt forsøkt av forskere fra historiefaget.

²³⁹ Innenfor rammen av den kulturgeografiske kirkeforskningen i Norge har det fra Skre og frem til i dag blitt foretatt flere punktundersøkelser i form av master- og hovedfagsoppgaver som har behandlet byggherreproblemet. Denne produksjonen har gjerne vært gjort på mønster av de større arbeidene som Skre og Brendalsmos avhandlinger. Eksempler på dette er Lilli Marie Ingvaldsen (1996) inspirert av Skre og Solfrid Myhre (2009) inspirert av Brendalsmo. Som nevnt innledningsvis har jeg valgt å se bort fra upubliserte arbeider i denne omgang, men særlig vesentlige bidrag vil bli henvist til underveis.

De radikale endringene i forskningen med kirken som objekt som oppsto på 80-tallet har blitt beskrevet med Kuhns begreper om normalvitenskap og paradigmeskifte.²⁴⁰ Når jeg har valgt å ikke benytte disse begrepene her er det fordi jeg mener kravene til et paradigmeskifte i Kuhnsk forstand ikke er tilstede. De to tradisjonene har benyttet overlappende kildemateriale, og representanter for den kulturgeografiske kirkeforskningen har også benyttet seg av resultater fra den tidligere historiefaglige forskningen. Dermed oppfylles ikke Kuhns krav til en endring i de grunnleggende reglene for forskningen og om at forskningsresultatene ikke skulle være kompatible på tvers av paradigmenes. I stedet omtaler jeg i denne oppgaven flere forskningstradisjoner som på mange måter er inspirert av en Kuhnsk historieforståelse. Denne inspirasjonen kan sees også i disponeringen av avhandlingen som er gjort med tanke på å understreke forskjellen mellom de to forskningstradisjonene, den historiefaglige kirkeforskningen og den kulturgeografiske kirkeforskningen.

2.2 Dagfinn Skre: Fra allmue til andelslag

Som nevnt innledningsvis ble Dagfinn Skre en pioner innen de kulturgeografiske undersøkelsene av byggherreproblemet i Norge. Derfor vil jeg i det følgende se nærmere på hans behandling av byggherreproblemet med særlig fokus på hans metodiske forutsetninger. Dagfinn Skres første bidrag til byggherreforskningen kom i forbindelse med magisteravhandlingen som fikk tittelen *Gård og Kirke, Bygd og Sogn*.²⁴¹ I denne avhandlingen undersøkte han organiseringen av kirkebyggingen topografisk avgrenset til Sør-Gudbrandsdalen basert på kilder og metoder fra ulike disipliner. Resultatet ble en vesentlig styrking, men også redefinering, av byggherrekategori 3 (bøndene bygger). I det følgende vil jeg se nærmere på hvilke metoder Skre benyttet seg av, og hvilke følger disse nye metodene og kildegruppene fikk for hans konklusjoner vedrørende byggherreproblemet særlig i forbindelse med byggherrer av kategori 3.

Magisteravhandlingens tverrfaglighet fikk en bred, og for det meste positiv, omtale fra flere faglige hold. Hans-Emil Lidén berømmet den originale tilnærmingen ut fra et kunsthistorisk og kirkearkeologisk perspektiv.²⁴² Den svenske professoren i geografi Mats Widgren var også positiv til metodene, selv om han også førte noen kritiske innvendinger mot

²⁴⁰ Nilsson 2009: 17 . Kuhn 1970

²⁴¹ Besvarelsen ble opprinnelig gitt i 1984, men publisert med få endringer i serien *Riksantikvarens Rapporter* i 1988 (Skre 1988 i forordet)

²⁴² Lidén 1986: 94

delar av Skres metode.²⁴³ Kirkeforsker Ebbe Nyborg førte noen av de samme innvendingene som Widgren hadde gjort, men fremholdt ellers at Skres avhandling var banebrytende på flere punkter.²⁴⁴ Sterkest kritikk fikk Skres prosjekt fra en av sine egne: arkeolog Ellen Høigård Hofseth.²⁴⁵ Hun satte særlig spørsmålsteget ved Skres konklusjon vedrørende kirkenes plassering i forhold til førkristne samlingsplasser, men hadde også innvendinger til metodebruken.

Kjernen i Skres undersøkelse var en analyse av kirkenes plassering i forhold til bebyggelse i området, både med tanke på relasjon til tun eller enkeltgård, og i relasjon til den generelle bebyggelsen i bygda.²⁴⁶ Ved å sammenlikne økonomisk status, avstand innbyrdes mellom gårdene og avstanden til kirken mente Skre å kunne danne seg et bilde av hvilken organisasjonsform som var blitt benyttet i kirkebyggingen. Dette gjorde Skre statistisk ved å omregne økonomi og avstander til en såkalt *p-verdi* som ble grunnlag for hans sammenlikning. Denne metoden ble møtt ulikt blant Skres kritikere. Geografen Widgren kritiserte den for å være hjemmesnekret og ikke basert på etablerte kulturgeografiske termer, men fant ellers ingenting å føre mot metoden.²⁴⁷ Hofseth på den andre siden stilte seg kritisk til et vesentlig premiss ved metoden. Hun så det som usannsynlig at reisesvei til kirken skulle ha vært av avgjørende betydning for valg av kirkeplassering. Hofseth presenterte i forbindelse med kritikken sin en konkurrerende tolkning av kirkebyggingen i Gudbrandsdalen, hvor hun så nærhet til tidligere samlingsplasser som den avgjørende faktoren.²⁴⁸ Hofseths egen metode i argumentasjon for sin posisjon fikk siden sterk kritikk av Skre i hans tilsvarende, og senere av John McNicol i hans behandling av kultkontinuitetsdebatten og fikk derfor få forskningshistoriske følger.²⁴⁹

For å benytte sin kulturgeografiske metode måtte Skre lokalisere så vel kirke som gård, og kartlegge de økonomiske forholdene i bygda. For å kartlegge de enkelte gårder og deres økonomi benyttet han seg retrospektivt av landskyldoppgaver fra skattematrikler skrevet på 16-1700 tallet.²⁵⁰ Som kilde til middelaldertunets lokalisering benyttet Skre seg av store

²⁴³ Widgren 1990

²⁴⁴ Nyborg 1986

²⁴⁵ Høigård Hofseth 1990

²⁴⁶ Skre 1988: 20

²⁴⁷ Widgren 1990: 176

²⁴⁸ Høigård Hofseth 1990: 133

²⁴⁹ Skre 1993: 199-206 . McNicol 1997: 184-188

²⁵⁰ Skre 1988: 18-19

ansamlinger av kokstein og lokal tradisjon vedrørende tidligere tunplassering.²⁵¹ Dette gjorde han med utgangspunkt i en drøfting av datering av tidligere arkeologiske koksteinsfunn hvor Skre konkluderte med at kokstein var i bruk frem til og med middelalderen, men ikke senere.²⁵² Den retrospektive bruken av matrikkelmateriale hentet Skre fra agrarhistorikerne og punktundersøkelsene i forbindelse med ødegårdsprosjektet rundt 1970 tallet.²⁵³ Denne metoden ble kritisert av både Widgren og Skres danske foregangsmann, Ebbe Nyborg, som begge pekte på de kildekritiske problemene ved å slutte bakover fra 1600-tallets skattematrikler til gårdene i tidlig middelalder.²⁵⁴ Nyborg og Widgren var her talsmenn for de holdninger til den retrospektive metode som har vært gjeldende i historieskrivningen i de øvrige skandinaviske landene.²⁵⁵ Som vi så over var den retrospektive metoden derimot vanlig i bruk blant agrarhistorikerne i Norge. Det er likevel verdt å merke seg at historikerne innen denne retningen i liten grad var villige til å gi matrikkelmaterialet utsagnsverdi til forhold noe særlig mye lenger tilbake enn svartedauden.²⁵⁶ Selv om Skre dermed gikk lenger i sin bruk av materialet enn det ville vært rom for innenfor den agrarhistoriske tradisjonen, var han ikke ukjent med kildeproblemene og søkte å styrke matrikkelmaterialets kildeverdi ved å bruke navnegranskernes dateringer av stedsnavnene.²⁵⁷ På denne måten sannsynliggjorde Skre at matrikkelgårdene hadde vært i bruk siden før kristningen, men som både Widgren og Nyborg har hentydet så eliminerte ikke dette kildeproblemet helt. Kontinuitet i gårdsnavnet garanterte ikke at gårdens størrelse og inntekt hadde vært konstant. Nyborg var likevel såpass mild i kritikken av sin norske kollega at han åpnet for at problemene ved retrospektiv kildebruk muligens ikke var ”så påtrængende i mere vildsomme skandinaviske trakter, hvor naturen vel i sig selv har sat grænserne for den enkelte gårds dyrkning.”²⁵⁸

Ved siden av disse metodiske forutsetningene inspirert av den norske agrarhistorien bygget Skres behandling av byggherreproblemet særlig på dansk kirkeforskningen, nærmere bestemt Ebbe Nyborgs teorier.²⁵⁹ Nyborgs utgangspunkt var en krass kritikk av den danske

²⁵¹ Skre viser til funn av kokestein i tidligere utgravninger som indikerer at bruken av kokestein avtar mot slutten av middelalderen. (Skre 1988: 16-17)

²⁵² Skre 1988: 17

²⁵³ Se innledning kapittel 1.6 Perioden frem mot ”den kulturgeografiske kirkeforskningen” 1960-1988

²⁵⁴ Nyborg 1986: 35 i note 40 . Widgren 1990: 176

²⁵⁵ Dahl 1992: 297 . Bagge 1996: 54

²⁵⁶ Bagge 1996: 50-54

²⁵⁷ Verdien av denne fremgangsmåten vil variere fra navn til navn alt etter som hvilke metoder som igjen ligger bak navnets datering. For mer om dateringsmetoder benyttet i navneforskningen se Ellingsve 1999.

²⁵⁸ Nyborg 1986: 35 i note 40

²⁵⁹ Ebbe Nyborg Cand. mag. og medredaktør på den danske nettprosjektet *Danmarks Kirker* (*Danmarks Kirker* . <http://www.danmarkskirker.dk/> . 25/9-10)

forskningen.²⁶⁰ I og med at den danske forskningen hadde forlatt tanken om et samfunn basert på likestilte bønder, mente Nyborg at grunnlaget for et allment bondebyggeri også var borte. Dermed sparket han ben under teorien om at de tidligste kirkene kunne være såkalte *opprinnelige menighetskirker* av den typen som den rettshistoriske forskningstradisjonen hadde forutsatt.²⁶¹ Nyborg hevdet at teorien om menighetskirken helt og holdent var en rettshistorisk rekonstruksjon bygget på tilbakeslutning fra tysk og skandinavisk lovskilder fra 1200-tallet og bruk av moderne juridisk begrepsbruk på middelalderens kilder. Hele tanken om den *opprinnelige menighetskirke*, som han satt som synonymt med *genossenschaftliche gemeindekirche* var følgelig en "kolos på lerfodder".²⁶² Det kollektive bondebyggeriet som den rettshistoriske retningen hadde sett i kildene måtte forstås i lys av en gryende sogneinstitusjon på 11-1200-tallet, ikke som de siste sporene av en førkristen germansk samfunnsorganisasjon.²⁶³ Nyborg så det slik at menigheten som kollektiv først fikk nok innflytelse til å påvirke kirkebyggingen etter at den gregorianske reform hadde endret den nasjonale Kirken og sogneorganiseringen var utformet.²⁶⁴ Selv da mente Nyborg at kirkebyggeriet ved sedvane var under kontroll av kirkens tidligere eiere igjennom deres rolle som kirkens patroner. Kun ved etablering av nye sogn i denne perioden åpnet Nyborg for at menigheten selv sto bak kirkebyggingen.²⁶⁵

Hva angikk kirkebyggingen før sognene så Nyborg primært for seg enkeltmenn, og da gjerne store jordeiere som initiativtakere for kirkebyggingen. Både geistlige og verdslige stormenn, samt institusjoner som klostre, kunne være ansvarlige. Enten som enkeltmenn eller felleskap bestående av mindre grupper jordeiere som gikk sammen om byggingen. Hvilke av disse måtene å organisere kirkebyggingen på som ble valgt var avhengig av samfunnsorganisering og jordeierskap.²⁶⁶ Hvorvidt felleskap kunne fungere som byggherre var avhengig av hvorvidt makten i samfunnet og råderetten til jordeiendommene var samlet under føydalherrer eller ikke. Jo mer sentralisert makt jo mindre anledning for kirker bygget av felleskap. Denne samme forutsetningen så vi ble formulert i norsk byggherreforskning

²⁶⁰ For en oversikt over den danske byggherreforskningen, se blant annet historiografikapitlene i Axel Bolvigs *Kirkekunstens Storhedstid* og i Jes Wienbergs *Den Gotiske labyrint*. (Bolvig 1992: 26-38 . Wienberg 1993: 147-150 . Wienberg 2006a)

²⁶¹ Nyborg 1979: 38 . Som vi har sett i avsnittene om Gunnes og Smedberg var *genossenschaftliche Gemeindekirchen* et begrep som stammet fra den tyske rettshistoriske kirkeforskningen. (Se avsnitt 1.6.1 Erik Gunnes: *Genossenschaftliche gemeindekirche* og 1.6.2 Gunnar Smedberg: *Byggherreproblemet i nordskandinavisk perspektiv* over)

²⁶² Nyborg 1979: 38-39

²⁶³ Nyborg 1979: 39

²⁶⁴ Nyborg 1979: 41-42

²⁶⁵ Nyborg 1979: 41

²⁶⁶ Nyborg 1979: 57

allerede ved Absalon Taranger nettopp i forbindelse med menighetskirkene.²⁶⁷ Nyborg pekte på forholdene i Danelagen som eksempel på hvordan kirkebygging kunne organiseres der samfunnet og økonomien ikke var dominert av føydalherrer. I dette området var jorden fordelt på flere mindre jordeiere, dette førte til at flere gikk sammen om å oppføre kirke. Nyborg åpnet for en liknende organisasjon også i det ”skandinaviske storbondesamfund med dets opdelte jordejendom og svagere utviklede herlighedsrettigheter”.²⁶⁸ Nyborg gjenintroduserte med dette en samfunnsmodell som var ganske lik den han innledet byggherredrøftingen med å kritisere. Han synes altså å likevel åpne for at jordeiende bønders mulighet til å oppføre kirke. Dermed endte kritikken hans med å kun utelukke at eventuelle førkristne organisasjoner eller bygda som helhet skulle stå bak kirkebyggingen.

Med utgangspunkt i Nyborgs forskning kom Skre frem til to modeller for initiativ og organisering av kirkebyggingen i Gudbrandsdalen som skulle kunne avdekkes ved hjelp av de nevnte metodene. Ved gjennomgang av det empiriske materialet fant Skre at kirkene fordelte seg nesten halvt om halvt på disse to mulige organiseringsmodellene.

Den første organisasjonsmodellen Skre presenterte var *enkeltmannsbyggeriet*. Skre mente at storbønder med tilgang på mye resurser kunne ha finansiert og organisert hele kirkebyggingen selv, og slik stått som byggherre. Denne modellen kjenner vi igjen fra den tidligere historiefaglige tradisjonen særlig knyttet opp mot begrepet *høgendeskirke*. Skres kriterium for at en kirke skulle kunne sies å være resultat av et slikt enkeltmannsbyggeri, var at det var en stor økonomisk differensiering mellom gårdene i området. Bakgrunnen for dette var at Skre så det slik at økonomiske forskjeller også speilet sosial differensiering. Videre krav for at en kirke skulle kategoriseres som enkeltmannsbyggeri, var at en eller flere av de største gårdene i bygda var store nok til å kunne bære kostnadene ved kirkebygging alene. Et slikt enkeltmannsbyggeri ville dermed være sannsynlig om kirken lå i sammenheng med en stor gård som i tillegg var usentralt plassert i forhold til resten av bygda.

Det andre alternativet Skre så for seg var *andelsorganisering*. Her baserte Skre seg på en organiseringsmodell opprinnelig presentert av Ebbe Nyborg.²⁶⁹ Skre forestilte seg dette som et slags spleiselag der hver av de involverte bidro med det de kunne og hadde ressurser til. Den enkeltes andel i kirken ble til gjengjeld tilsvarende ytelsen. Han gikk ikke nærmere inn på hvordan initiativ og ansvar knyttet til byggherrerollen skulle være fordelt, men i

²⁶⁷ Se avsnitt 1.3.2.C Absalon Taranger og Ebbe Hertzberg: Striden om prestegårdene

²⁶⁸ Nyborg 1979: 57

²⁶⁹ Skre 1988: 9-10 . Nyborg 1979: 37-62

henhold til Nyborgs modell ville dette variere fra byggeri til byggeri. Det ville også trolig være avhengig av andelspartenes forskjellige investeringer.²⁷⁰ Denne formen for organisering så Skre som sannsynlig i områder der enkeltgårdene var noenlunde like store, og kirken lå sentralt i bygda på en liten gård.²⁷¹ Rammene rundt organiseringen kunne være enten løse sosiale nettverk eller eksisterende institusjoner, mente Skre.²⁷² Eksempler på det første var nettverk basert på slekt, naboskap, vennskap eller politiske allianser eller også hele bygdelag. Blant eksisterende institusjoner så Skre for seg at kirkebyggingen kunne ha blitt utført med utgangspunkt i tingene og i gilder. Skre gikk her noe på tvers av Nyborg når han åpnet for muligheten av at kirkebyggingen kunne være bygget av bygda som kollektiv, eller av en eksisterende førkristen institusjon. Det var altså lite som skilte Skres andelsorganisering fra tidligere teorier angående allmuens rolle som byggherrer. Det vesentligste synes å være et nærmere fokus på hvordan disse skulle ha vært organisert.

At et byggeri var utført ved hjelp av eksisterende institusjoner mente Skre skulle kunne gi seg utslag i at kirken i tillegg lå i tilknytning til et samlingssted som for eksempel en kjent tingsplass. I undersøkelsen fant han at svært få kirker kunne knyttes til slike tidligere samlingssteder, og dermed var det lite som tydet på kirkebygging på initiativ av eldre institusjoner som for eksempel tinget. Så selv om Skre åpnet for å se eksisterende institusjoner som kirkebyggere, støttet altså ikke resultatene hans denne teorien.²⁷³

Sett i kontekst av den foregående historiefaglige forskningen var Skres arbeide revolusjonerende. Ved hjelp av agrarhistorikernes metoder, kombinert med kilder fra navnegranskningen og arkeologien ble undersøkelsen nyskapende både metodisk og i resultatene. Den så langt viktigste byggherrekategorien, nemlig kongen som byggherre, (kategori 1) var så å si fraværende i Skres avhandling. Han åpnet i innledningen for at kongen kunne vært pådriver på kirkebyggingen, men i resten av undersøkelsen spilte kongemakten en svært liten rolle.²⁷⁴ Bakgrunnen for dette må sees både i valg av kildemateriale og i de metoder han benyttet. Den topografiske avgrensningen til et perifert område av landet var trolig en vesentlig bakgrunn. Videre ville det vært vanskelig å spore et eventuelt initiativ fra kongens side kun ved å se på avstand og økonomi. Dette skulle trolig gjelde all kirkebygging

²⁷⁰ Nyborg 1979: 55-61

²⁷¹ Skre 1988: 20-21

²⁷² Dette og det følgende Skre 1988: 9-10

²⁷³ Dette resultatet medførte også at teorien om kultstedskontinuitet ble sterkt svekket for Gudbrandsdalens vedkommende. Dette var sporen til den nevnte debatten mellom Skre og arkeolog Ellen Høigård Hofseth. (Bakgrunnen for konflikten: Høigård Hofseth 1987 og Skre 1988 . Den videre debatten: Høigård Hofseth 1990 . Skre 1993 . Se også John McNicols resymé og vurdering av debatten McNicol 1997)

²⁷⁴ Skre 1988: 8-9

på vegne av institusjoner eller personer utenfor bygda. Interessant nok kom Skre likevel frem til at to av hans undersøkte kirker var blitt oppført av kirkelige institusjoner (kategori 4), men så ble også disse belagt igjennom skriftlige kilder og ikke primært ved hjelp av kulturgeografiske metoder.²⁷⁵ De to var en antatt hospitalskirke og et fiskekapell i et område hvor domkirken hadde interesser i fisket. Selv om eventuelle andre kirker bygget på initiativ av Kirken uten slike særtrekk ikke ville være synlige med Skres materiale og metode mente Skre likevel at antallet var omtrent representativt for Kirkens medvirkning til kirkebyggingen.

Skres avhandling åpnet dermed for både kategori 1 og kategori 4, men hovedfokuset var på mektige enkeltpersoner eller jordeiende bønder i felleskap. Hans fremstilling av stormenn som byggherrer var helt i tråd med lignende byggherrehypoteser fra den tidligere historieforskningen. Hva angikk bondebyggeriet baserte Skre seg altså på Nyborgs teorier, men med visse modifikasjoner som synes å ha gjort dem enda likere de teoriene som allerede hadde versert i den tidligere historiefaglige tradisjonen, selv om fokuset på den organisatoriske rammen rundt en felles kirkebygging var nytt i norsk forskningssammenheng. Videre ble denne undersøkelsen en milepæl i at den presenterte metoder og modeller som tok i bruk et nytt kildemateriale og slik styrket teorien om at bøndene oppførte kirke i felleskap.

2.3 Hans-Emil Lidén: Kulturgeografi i stein

Dagfinn Skres grunnmodell og kildebruk fikk som vi har sett jevnt over positiv mottakelse. En av de første til å la seg inspirere av arbeidet var Hans Emil Lidén.²⁷⁶ Som nevnt berømmet Lidén Skre for hans nye perspektiver. I samme artikkel uttrykte Lidén et ønske om en full kulturgeografisk gjennomgang av hele landets kirkemateriale, og gav selv et lite bidrag til dette prosjektet.²⁷⁷ Som kunsthistoriker med arkitektur som spesialfelt hadde Lidén vært involvert blant annet i utgivelsene av flere bind i serien *Norges Kirker* som undersøkte kirkene fra mer tradisjonelle arkitektonisk og arkeologisk perspektiv.²⁷⁸ Nå foretok han en undersøkelse av kirkebyggingen i Hordaland inspirert av Dagfinn Skre, men med et

²⁷⁵ Skre 1988: 74

²⁷⁶ Hans-Emil Lidén (født 1929) Cand. Mag i kunsthistorie. Ledet også flere store utgravninger deriblant utgravningen i Oslo by og undersøkelsene ved Mære. Mesteparten av hans karriere i arbeid for Riksantikvaren og Norsk Institutt for Kulturminneforskning. En periode professor II ved Universitetet i Bergen. (Nordhagen 1999)

²⁷⁷ Lidén 1986: 93-100

²⁷⁸ *Norges Kirker* nå også tilgjengelig digitalt på <http://niku.pdc.no/> (Lastet 3/10 2010)

annerledes utgangspunkt både metodisk og i valg av kilder som i større grad sto i arv til tidligere kunsthistorisk forskning.

Selv om Lidén definerte sin egen undersøkelse som en videreføring av Skres kulturgeografiske tilnærming var det altså vesentlige forskjeller mellom de to undersøkelsene. I det følgende vil jeg undersøke på hvilke felter Lidéns metode, kilder og teori skilte seg fra Skre og hvilke følger dette fikk for hans fremstilling av byggherreproblemet.

En hovedforskjell mellom Lidéns artikkel og Skres avhandling var at førstnevnte valgte å avgrense sin undersøkelse til å kun omfatte steinkirkene. Videre spilte også det kulturgeografiske perspektivet en noe annen rolle i Lidéns undersøkelse enn hos Skre. Han gav riktignok fremstillingen en topografisk avgrensning til Hordaland, men det topografiske forholdet mellom kirken og bygda ble ikke en del av undersøkelsen på samme måte som hos Skre. Lidén tok ikke i bruk topografien som kilde, men satte individuelle undersøkelser av steinkirker basert på tradisjonelle historiske og kunsthistoriske kilder inn i en topografisk ramme. Lidén satte kirkene fra Lorentz Dietrichsons kirkefortegnelse opp på kartet og så at steinkirkene helst var å finne i områder der kirketettheten var stor, og gjerne i forbindelse med byer eller bispeseter.²⁷⁹ Dette måtte henge sammen med ressurstilgang mente Lidén. Han postulerte at det å bygge kirke i stein krevde en særlig tilgang på ressurser som ikke var nødvendig ved trekirker og som kun ville være tilgjengelig i tett befolkede områder. Lidén la særlig vekt på tilgangen på profesjonelle håndverkere, og et overskudd som gjorde det mulig å unnta dem fra produksjon for eget forbruk. I tillegg til disse ressursene ville slike områder også ha en godt etablert kongemakt, adel og Kirke: Dette så Lidén på som en videre forutsetning for at ressursene ble styrt inn i kirkebygging.²⁸⁰ Lidén mente altså at steinkirkenes sentrale plassering hang sammen med høystatus byggherrer med stor tilgang på ressurser. Lidéns forutsatte dermed at det å oppføre steinkirker faktisk var særskilt ressurskrevende samt at stein var det foretrukne materialet for kirkebygging og ville bli valgt om ressursgrunnlaget var tilstede.²⁸¹

Med utgangspunkt i dette grunnlaget gikk Lidén igjennom de bevarte steinkirkene i Hordaland og kategoriserte dem etter opprinnelig funksjon og byggherrer. Han oppgav ikke hvilke kilder han hadde benyttet for å fastslå de enkelte kirkenes funksjon, men det fremgikk

²⁷⁹ Lidén 1986: 94

²⁸⁰ Lidén 1986: 93

²⁸¹ Lidén 1986: 99

at diplomaterialet spilte en vesentlig rolle.²⁸² Lidén konkluderte med at av steinkirkene i Hordaland var over halvparten bygget utenfor sognekirkesystemet. Disse mente Lidén ble bygget enten av kongen eller andre høytstående personer som private kirker eller av kongemakten i tilknytning til klostre, hospitaler eller kongelige kapeller.²⁸³ Den andelen av steinkirkene som ble bygget innenfor sognekirkesystemet var sene kirker bygget av bøndene, men på initiativ fra kongen. Lidén hevdet at grunnen til disse kirkenes sene oppføring måtte ha vært at det tok sognet tid å akkumulere midlene som krevdes til å bygge i stein. Av sognekirkene mente Lidén at fylkeskirker og åttingskirker/fjordingskirker hadde størst inntekter og at de derfor hadde best mulighet til å opparbeide nok resurser til å oppgradere fra tre- til steinkirke.²⁸⁴ Lidén baserte seg på tidligere lokalhistorisk forskning og landskapslovenes bestemmelser for å belegge teorien om at bøndene bygget sognekirkene på kongens initiativ. Videre støtte for dette med direkte relevans for Hordalands del fant han i Voss-diplomet. Her takket kongen lokalbefolkningen for at de etter hans råd hadde valgt å oppføre kirke i stein som erstatning for en i tre.²⁸⁵ Dette diplommet ble som tidligere nevnt også tolket av Absalon Taranger på slutten av 1800-tallet som også konkluderte med at fylkeskirkene ble bygget av bøndene på kongelig initiativ.²⁸⁶

Vi har altså sett at på tross av at Lidén med denne artikkelen ønsket å gå i bresjen for en ny kulturgeografisk kirkeforskning var det svært store forskjeller i fremgangsmåte mellom han og Skre. Lidén benyttet seg verken av Skres metodiske tilnærming eller hans hovedkilder. Dermed ble undersøkelsen liggende nærmere en kombinasjon av eldre historiefaglige og kunsthistoriske undersøkelser med kun små glimt av kirken i samfunnet og kulturgeografi.

Resultatene ble også noe annerledes enn Skres. Særlig kom de to til forskjellige konklusjoner vedrørende bøndene som kirkebyggere (kategori 3). Her fastholdt Lidén kongens fremtredende rolle som initiativtaker også til bøndenes steinkirker. Dette begrunnet han ved de tradisjonelle historiefaglige kildene, lovaterialet og Voss-diplomet. Også bak kirker av den typen Skre hadde tolket som Kirkens kirker, hospitalkirker og klosterkirker så Lidén kongens hånd uten å argumentere spesifikt for denne posisjonen.²⁸⁷

²⁸² Lidéns artikkel var som han selv pekte på ingen dybdeundersøkelse av den typen Skre foretok. (Lidén 1986: 94)

²⁸³ Dette og det følgende: Lidén 1986: 95

²⁸⁴ Lidén 1986: 96-97

²⁸⁵ DN IV 2 . RegNor: b2 nr 64

²⁸⁶ Taranger 1896: 15 . Se avsnitt 1.3.2.C Absalon Taranger og Ebbe Hertzberg: Striden om prestegårdene over.

²⁸⁷ Lidén 1986: 95

Hva angikk privat kirkebygging (byggherrekategori 2) synes Skre og Lidén å være stort sett samstemte, både med hverandre og med konsensus fra den forutgående historiefaglige tradisjonen. Begge gav velbemidlede enkeltmenn æren for å ha stått bak en vesentlig andel av kirkene.

At Skre og Lidén her kom til å vektlegge forskjellige byggherrer må sees både i sammenheng med de nevnte forskjellene i teori og metode, men også i valg av topografisk avgrensning. Lidéns område omfattet også Bergen by, mens Skres undersøkelse var avgrenset til et strøk som var mer perifert i forhold til kongemakt og aristokrati.

2.4 Dagfinn Skre: Byggherrer og Herredømmet

Ved siden av Lidéns artikkel kom det ingen behandling av byggherreproblemet innenfor den kulturgeografiske kirkeforskningen i Norge før Skre igjen tok emnet til behandling i sin doktoravhandling.²⁸⁸ Avhandlingen fikk tittelen *Herredømmet* og ble publisert i serien *Acta Humaniora* med noen endringer.²⁸⁹ En endring med særlig relevans for denne undersøkelsen var at et kapittel som omhandlet kirkeorganiseringen ble tatt ut, utvidet og publisert i artikkelform under tittelen *Kirken før sognet Den tidligste kirkeordningen i Norge*.²⁹⁰ I det følgende vil jeg derfor behandle denne artikkelen og den publiserte doktoravhandlingen under ett.

I doktoravhandlingen undersøkte Skre flere sider ved det norrøne samfunnet fra jernalderen frem til og med middelalderen med et særlig fokus på jordeiendom og herredømme. Han ønsket å ta et oppgjør med noen av de mest seiglivede grunnoppfatningene i norsk historieforståelse, nemlig at samfunnet skulle ha bestått av likestilte, selveiende og frie bønder og at slekten skulle være den eneste sosiale kategorien. Skre argumenterte i stedet for at et krigeraristokrati helt frem til 1200-tallet hadde hatt kontroll med militærmakt, religion og jordeiendommer. Først i løpet av middelalderen ble makten gradvis overtatt av konge og Kirke. Skre fant støtte for denne teorien i en undersøkelse av et bredt tverrfaglig kildemateriale avgrenset topografisk til Romerike. Analyseoppleggets kjerne var nok en gang retrospektiv bruk av skriftlige kilder til jordegods supplert med arkeologiske feltundersøkelser

²⁸⁸ Unntaket var Lilli Marie Ingvaldsens hovedfagsoppgave som tok for seg kirkene i Sunnhordaland og ble levert samme år som Skre disputerte. Metodisk sett var Ingvaldsen sterkt inspirert av Skres magisteravhandling (Ingvaldsen 1996). Ingvaldsens undersøkelse har ikke blitt publisert, men har likevel fått en viss oppmerksomhet i forskningen (nå senest Trædal 2008).

²⁸⁹ Skre 1998a . Skre disputerte 1996. Jørn Sandnes, Ulf Näsman og Heid Gjølstein Resi satt i bedømmelseskommitéen ("Dagfinn Skre" på *UiO: Det humanistiske fakultetet* . <http://www.hf.uio.no/forskning/aktuelt/arrangementer/disputaser/arkiv/dok-disp/d-navn/skre.htm> . 3/10-10)

²⁹⁰ Skre 1995

og materiale fra mange støttedisipliner. Her synes Skre å ha tatt Widtgrens kritikk til følge og lagt fra seg de matematiske formlene selv om økonomi og topografi nok en gang var vesentlige for undersøkelsen. Ved å sammenlikne sine funn med undersøkelser foretatt på forhold andre steder i Nord- og Sentral-Europa mente Skre seg i stand til å trekke mer generelle konklusjoner også utover Romerikes grenser.

Med et slikt teoretisk utgangspunkt som vektla aristokrati og kongemakt skulle man kunne forvente en svekking av byggherrekategori 3, bøndene som kirkens byggherrer. I det følgende vil jeg derfor undersøke hvilke følger Skres samfunnsteori fikk for hans behandling av byggherreproblemet. Førte herredømmeteorien til at Skre gikk bort fra *andelsbyggeriet* eller holdt han fast ved Nyborgs teori?

Herredømmeteorien lå til grunn også for Skres syn på religion og religionsskiftet.²⁹¹ Skre så det slik at kristendommen kom til Norge igjennom kongen og hans aristokratiske støttespillere og at tilslutning til kristen sed var en måte å vise tilknytning til kongemakten. Som en naturlig følge av dette var det også kongen og aristokratiet som sto bak de første kirkene. I den første tiden dreide det seg om to hovedkategorier kirker. Private kirker og kapeller på den ene siden, og hoved- og fylkeskirker på den andre. De private gudshusene var mindre kirker uten egen prest oppført av aristokratiet, ikke av personlig fromhet, men som et ledd i å vise vennskap med kongen.²⁹² Prestene ambulerer mellom privatkirkene, men bodde i prestekollektiv ved hoved- og fylkeskirkene. Denne ordningen var en parallell til *minster*-systemet kjent særlig fra England.²⁹³ Det var denne formen for ambulerende prestebetjening som utgjorde kirkeorganisasjonen frem til ca år 1100 mente Skre. Han stilte seg sterkt kritisk til tidligere forskeres forsøk på å rekonstruere et opprinnelig kirkehierarki basert på kirketermene fra kristenrettene. Skre så det slik at forskjellen i termene kun beskrev det geografiske området kirkene betjente og ikke et opprinnelig innbyrdes hierarki.²⁹⁴ Et slikt hierarki kunne man først snakke om etter at Kirken hadde fått anledning til å utvikle seg til en uavhengig institusjon. Som en følge av dette mente Skre at det ikke var særlige forhold ved oppføringen av fylkeskirkene som forutsa at disse skulle ha andre byggherrer enn de øvrige hovedkirkene. Dermed så Skre det som sannsynlig at både kongemakt og aristokratiet kunne stå bak fylkeskirker så vel som hovedkirker.

²⁹¹ Dette og det følgende: Skre 1998a: 64-127

²⁹² Skre 1995: 171

²⁹³ Skre 1995: 185

²⁹⁴ Dette og det følgende: Skre 1998a: 181-182

Hva angikk sognedannelsen og kirkebyggingen etter sogneinndelingen, bygget Skre på Nyborgs kritikk mot den danske rettshistoriske forskningen og rettet den mot den norske historieforskningen. Skre rettet særlig kritikk mot tanken om en tidlig sognekirke hvor allmuen etter tilnærmet demokratiske prinsipper både var byggherrer og rådet over kirken etter at den var oppført. Først ved det Skre kalte ”sognekirkereformen” og innføringen av tienden på 1100-tallet hevdet Skre at sognefolket fremsto som en enhet og dermed som en mulig initiativtaker til kirkebyggingen. Samtidig hadde den delen av samfunnet som tidligere sto bak kirkebyggingen mistet en viktig del av insentivet til å bygge kirke etter at kirkeiere var blitt kirkepatroner og muligheten til økonomisk fortjeneste hadde bortfalt. Dermed så Skre det som trolig at kirkens brukere selv måtte gå sammen om fornying av kirkebygningen. Skre mente også at allmuen kunne gå sammen om å bygge helt nye kirker i områder med lang kirkevei. Ved slike tilfeller der sognefolket bygget sammen benyttet Skre, på samme måte som i magisteravhandlingen, andelsbyggerimodellen inspirert av Nyborg. Skre utviklet andelsteorien noe videre og knyttet den opp mot *félag*-institusjonen kjent fra skriftlige middelalderkilder.²⁹⁵ Han så for seg at flere personer kunne ha gått sammen om kirkebyggingen på samme måte som i sagaenes mange fortellinger om utrustning av handelsskip der flere deler utgiftene og dermed også risiko og utbytte. Skre mente det måtte være denne ordningen som lå bak når lov materialet henviste til kirker som var eiet av flere menn.²⁹⁶

Slike kirke-*félag* så Skre bak termene herreds-, fjerdings- og åtingskirker. Her kunne det være snakk om at tingforsamlingene var rammene rundt kirkebyggingen, mente Skre, selv om andre tolkninger også var mulige.²⁹⁷ Skre åpnet også for at denne formen for organisering kunne ha foregått allerede i den tidligste kirkebyggingen.²⁹⁸ Dette må sies å være ganske oppsiktsvekkende sett i sammenheng med avhandlingen ellers la vekt på aristokratiets makt og rolle som dominerende frem til 1200.²⁹⁹ Skre satte da også som forbehold at et slikt byggeprosjekt tidlig i perioden kun kunne gjennomføres i områder der ingen store jordeiere hadde sete og der selveiende bønder og leilendinger dominerte.³⁰⁰ Med andre ord, en så tidlig *félags*-organisering kunne kun forekomme i de områder der *herredømmet*-teorien ikke stemte. Skre presenterte Ringeby som et eksempel på et slikt kirkested hvor det kunne ha vært snakk

²⁹⁵ Skre 1995: 198-203 . Skre 1998a: 110-111

²⁹⁶ Skre 1995: 201

²⁹⁷ Skre 1995: 202-203

²⁹⁸ Skre 1998a: 109

²⁹⁹ Skre 1998a: 339

³⁰⁰ Skre 1995: 201 . Skre kom her frem til samme krav som Taranger hadde formulert om lag 100 år tidligere (Se avsnitt 1.3.2.C Absalon Taranger og Ebbe Hertzberg: Striden om prestegårdene)

om at bøndene i bygda tidlig sto bak kirkebyggingen.³⁰¹ I hele Ringeby ble det bare bygget en kirke. Denne var ikke direkte knyttet til én gård, hadde navn etter bygdelaget og var lokalisert på samme sted som middelalderens ting og gildested. Videre fantes materielle levninger som kunne tolkes dit hen at området hadde fungert som samlingspunkt allerede i yngre jernalder. Dette kirkestedet daterte Skre til midten av 1000-tallet. Denne *félag*-teorien synes langt på vei å være forenelig med flere av den historiske forskningens teorier om bondebyggerier. Dette fordi de i liten grad synes å ha hatt klare tanker om *hvordan* de tidlige byggeriene var organisert. Det er likevel klart at Skre ikke så denne formen for organisering som norm.

De hypoteser og det samfunnet Dagfinn Skres beskrev i sin avhandling *Herredømmet* førte altså til en mindre justering av hans byggherreteori enn man skulle trodd. Ved siden av kongen og aristokratiet så han fortsatt bønder i andelsorganisasjon, med en ny term betegnet som *félag*, som mulige innehavere av byggherrefunksjon. Alle disse aktørene: konge, aristokrati og *félag* så han som mulige kirkebyggere igjennom hele middelalderen, men med enkelte forbehold for særlige omstendigheter rundt tidlige *félag*-initiativ og med kun ett mulig tilfelle av et slikt. Først etter 1100 og sogneinndelingen så han byggeri på initiativ av allmuen representert via sognemenigheten som utbredt i noen større grad.

Samme år som doktoravhandlingen ble publisert, og tre år etter artikkelen i *Møtet mellom hedendommen og kristendommen i Norden*, kom Skre med en justering av sitt tidligere syn i en engelskspråklig artikkel.³⁰² Denne artikkelen kom i liten grad til å bli tatt hensyn til av den senere forskningen. Verken Jan Brendalsmo eller Vidar Trædal synes å ha vært kjent med den, i alle tilfeller tok de den ikke til følge i deres behandling av Skres arbeider.³⁰³ Artikkelen fikk tittelen *Missionary Activity in Early Medieval Norway. Strategy, Organization and the Course of Events*. I denne artikkelen nevnte ikke Skre *félag*- eller andelskirker i det hele. I stedet fremholdt han det følgende: "Evidence from throughout the country indicates that the building of churches in the later part of the 11th century and onwards was mainly conducted by the king and the local aristocracy."³⁰⁴ Denne ytringen bygget han på materiale nettopp fra undersøkelsene fra Romerike. Skre synes her å ha gått bort fra tanken om allmuen som byggherrer. Historikeren Jón Viðar Sigurðsson tok også denne undersøkelsen til inntekt for

³⁰¹ Skre 1995: 205-207

³⁰² Skre 1998b

³⁰³ Se avsnitt 2.6 Jan Brendalsmo: Teori og elitebyggeri i Trøndelag og avsnitt 2.7 Vidar Trædal: Et endelig oppgjør med bondebyggeriet?

³⁰⁴ Skre 1998b: 17-18

nettopp det synet i et oversiktsverk vedrørende *Kristninga i Norden* som han gav ut i 2003.³⁰⁵ Slik fikk resultatene fra den kulturgeografiske kirkeforskningen nedslagsfelt også innenfor den generelle historieforskningen.

2.5 Lena Liepe: Kirken bygger kirker i Nord-Norge

Den svenske kunstviteren Lena Liepe gav ut sin bok *Medieval Stone Churches of Northern Norway* i 2001.³⁰⁶ Her kom hun inn på byggherreproblemet i forbindelse med sin behandling av steinkirkene topografisk avgrenset til Troms og Nordland. Denne undersøkelsen benyttet i liten grad de kilder og metoder som kjennetegnet den kulturgeografiske kirkeforskningen. Når den likevel kort blir behandlet her er det på bakgrunn av at den i senere litteratur gjerne har blitt nevnt i samme åndedrag som de kulturgeografiske undersøkelsene. Samtidig er nettopp forskjellene i bruk av empiri og metode et ikke uvesentlig bidrag til byggherreforskningen og tjenelig for å sette den kulturgeografiske retningen i perspektiv.

I det følgende vil jeg ta utgangspunkt i forskjellene mellom Liepes undersøkelse og den kulturgeografiske kirkeforskningen ved å vise på hvilken måte Liepes valg av kilder og metoder skilte seg fra de øvrige. Videre vil jeg se hvilke følger Liepes kilder og metode fikk for hennes konklusjoner i byggherreproblemet.

Liepe benyttet seg av en annen tilnærming til byggherreproblemet enn de tidligere forskerne innenfor den kulturgeografiske kirkeforskningen og vendte tilbake til mer tradisjonelle kunsthistorisk perspektiv hvor selve kirkebygget sto i sentrum. Liepes metode gikk ikke ut på å undersøke kirkenes forhold til samfunnets demografiske eller økonomiske topografi, men var bygget på en oppvurdering av kirkebygget som historisk kilde.³⁰⁷ Hennes linje var med andre ord nærmest sin kunsthistoriker kollega Lidén av de tidligere fremstillingene. Et vesentlig skille var at Liepe så bort fra den kulturgeografiske konteksten, der Lidén så kirken i forhold til et sentrum – periferi perspektiv var geografiens hos Liepe kun tilstede som undersøkelsens avgrensning.

³⁰⁵ Jón Viðar 2003: 50-59 . Jón Viðar Sigurðsson (født 1958) opprinnelig fra Island. Cand.philol. ved Universitetet i Bergen i 1987 og siden Dr.art. samme sted i 1993. Professor i historie ved Universitetet i Oslo siden 2006. ("Jon Vidar Sigurdsson" på *UiO: Institutt for arkeologi, konservering og historie* . <http://www.hf.uio.no/iakh/personer/vit/jonvs/> . 4/10-10) I tråd med islandsk kutyme blir Jón Viðar referert til med fornavn og ikke med etternavnet som er et patronym.

³⁰⁶ Lena Liepe (født 1962) doktor philos ved Universitetet i Lund i 1995. 1 amanuensis i kunsthistorie ved Universitetet i Tromsø 1996-2003. 2003-2007 professor i kunstvitenskap samme sted. 2008 professor i kunsthistorie ved Universitetet i Oslo.

³⁰⁷ Liepe 2001: 7,63

Liepe åpnet i stede for andre perspektiver med sin vektlegging av kirkebygget som kilde. Hun hevdet at kirkebyggets utforming og dekorasjon ikke bare måtte sees som resultat av og levning til sosiale, kulturelle, politiske eller økonomiske strukturer i fortiden. Selve kirkebygget var oppført med tanke på å bære mening både i arkitektur og dekorasjon. Derfor argumenterte Liepe for at kirkebygget skulle forstås som en selvstendig kulturell ytring med høy kildeverdi. Kirkebyggets verdi som kilde til kirkens byggherre baserte Liepe på en teori som gav byggherren stor direkte påvirkning på utformingen av kirken: "Considering the expense and importance of a building enterprise of this magnitude, it seems unreasonable not to credit the patron with careful attention to design and decoration."³⁰⁸ Som støtte for dette førte hun en episode fra *Passio Olavi* hvor erkebiskop Eystein falt fra stilasene etter å ha blitt tilkalt av bygmesteren for rådslagning.³⁰⁹

Dermed ble de Nordnorske kirkenes arkitektur og dekorasjon hovedkilden for Liepe i hennes prosjekt. Som en følge av dette ble også undersøkelsen avgrenset til å behandle utelukkende sene steinkirker med et særlig fokus på de best bevarte kirkene.³¹⁰ I Liepes undersøkelse ble arkitektoniske trekk som vesttårn og gravkammer under kirken en kilde til at verdslig elite sto bak kirkebyggingen, mens blant annet apsis dekorert med *Majestas Domini* og kirkebygg i tilvirket stein ble tatt som indikasjon på geistlig byggherre.³¹¹ Basert på disse og andre trekk fra kirkenes arkitektur og utstyr foretok Liepe en empirisk analyse av steinkirkene i Nordnorge. Konklusjonen ble at Liepe stilte seg skeptisk til tidligere teorier om at steinkirkene hovedsakelig var oppført av stormenn tilknyttet kongemakten. Hun kunne vanskelig se at det var noe empiri som støttet en slik konklusjon i hennes materiale. Kun ved en av de analyserte kirkene fant hun arkitektoniske trekk som kunne tyde på at byggherren var lekmann. På den annen side fant hun flere kirker hvor hun mente arkitektur og utstyr tydet på et sentralkirkelig initiativ.³¹²

At Liepes konklusjoner skilte seg fra de resultater Skre og Lidén hadde kommet til tidligere må trolig forstås ut fra flere faktorer. Forskjellene mellom kildematerialet for undersøkelsene til Liepe og Skre er en slik faktor. Skre undersøkte bygdekirker i Gudbrandsdalen og Romerike, mens Liepe så på sene steinkirker ved kysten i kristendommen og kongerikets yterkant. Videre ville kirker oppført på initiativ av aktører utenfor

³⁰⁸ Liepe 2001: 67

³⁰⁹ Liepe 2001: 67 . Gjengitt i oversettelse blant annet i: Skar 1995(1930): 60-61

³¹⁰ Liepe 2001: 63

³¹¹ Liepe 2001: 63-73

³¹² Liepe 2001: 72-73

lokalsamfunnet, som vi så i forbindelse med Skres magisteravhandling, ikke være synlig igjennom analyse primært av lokal jordeiendom. Derimot skilte ikke Liepes avgrensning seg så mye fra Lidéns undersøkelse av steinkirkene i Hordaland. At disse to likevel kom til forskjellige konklusjoner må trolig sees i sammenheng med forskjeller i teoretisk grunnlag. Liepe tolket nemlig den økende kirkebyggingen i Nord-Norge fra slutten av 1100-tallet som en følge av at Kirken var i ferd med å skaffe seg makt over kirkene og så det slik at kirkebyggingen etter dette var drevet på sentralkirkelig initiativ.³¹³ Lidén på den annen side tolket en liknende økning i antall oppførte steinkirker i samme periode som kongelig pålegg til bekostning og oppføring av sognemenigheten.³¹⁴ Forskjellen synes å ligge i synet på Kirken som organisasjon og dens innflytelse på norske forhold.

Som vi har sett ble Liepes undersøkelse ganske annerledes fra den kulturgeografiske retningen både i metoder og resultater. Grepert å kun benytte kirkebygningen som kilde gav henne et snevrere fokus, men ved å hevde en sterk tilstedeværelse av byggherren i arkitekturen åpnet hun til en viss grad en ny kildegruppe for byggherreforskningen. At hun konkluderte med å tillegge Kirken(kategori 4) et vesentlig byggherreansvar i Nord-Norge gikk imot nesten all norsk forskning på byggherreproblemet, kanskje med unntak av Ebbe Hertzbergs innlegg i prestegårdsstriden.

2.6 Jan Brendalsmo: Teori og elitebyggeri i Trøndelag

I 2002 disputerte arkeolog Jan Brendalsmo til doktorgraden ved Universitetet i Tromsø med avhandlingen *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*.³¹⁵ Her undersøkte han, som tittelen antyder, byggherrene bak middelalderkirkene i Trøndelag. På samme måte som Skre hadde gjort i sine undersøkelser tok også Brendalsmo utgangspunkt i et bredt tverrfaglig materiale. Samtidig introduserte han også noen nye kildegrupper og satte et større fokus på å synliggjøre underliggende teori enn feltet tidligere hadde sett og lånte selv sine teorier fra sosiologien. I det følgende vil jeg undersøke om, og i tilfelle hvordan, Brendalsmos teorier påvirket hans fremstilling av byggherreproblemet.

³¹³ Liepe 2001: 61

³¹⁴ Lidén 1986: 97

³¹⁵ Avhandlingen forelå i 2001 (Wienberg 2006b: 219). Dagfinn Skre, Lena Liepe og Markus Hiekkanen satt i bedømmelseskommitéen. ("Brendalsmo disputerer lørdag 16. mars" på *Fortidsminneforeningen* . <http://www.fortidsminneforeningen.no/nyheter/saker/arkiv11.html> . 30/9-10) . Arne Jan Brendalsmo (født 1951) dr.philos. 2002. Forsker ved Norsk institutt for Kulturminneforskning ("Arne Jan Brendalsmo" på *NIKU* . <http://www.niku.no/index.asp?strUrl=/applications/custom/search/search.asp?searchType=2&menuid=1000455> . 5/11-10)

Avhandlingen ble den så langt grundigste og mest omfangsrike undersøkelsen av kirkenes byggherrer gjort innenfor den kulturgeografiske kirkeforskningen. Først i 2006 ble avhandlingen trykket, og fikk omtale av Jes Wienberg i *Collegium Medievale* samme år. Wienberg var stort sett positiv, men kom med noen kritiske bemerkninger som jeg vil ta opp i den følgende drøftingen.³¹⁶

Brendalsmo benyttet mange av de samme kildetypene som Skre hadde benyttet før han. Faktorer som geografisk nærhet mellom kirke og gårdstun og gårdenes landskyldsverdi spilte en vesentlig rolle i Brendalsmos undersøkelse av byggherrene, men han benyttet seg ikke av formelen for transportarbeid som Skre hadde benyttet i sin magisteravhandling. Dermed ble ikke sentrum og periferi i bygda en faktor i Brendalsmos undersøkelse. Bakgrunnen for dette var at Brendalsmo, som vi skal se i det følgende, arbeidet ut fra en annen teori vedrørende det norrøne samfunnet og oppføring av kirke spesielt enn den Skre hadde benyttet i magisteravhandlingen. En ny metode hos Brendalsmo var undersøkelsen av oppteget over kjente donasjoner av kirkeinventar hvor han trakk analogislutninger fra dette materialet bakover til byggherresituasjonen, han regnet det som trolig at de som senere sto bak donasjoner av inventar hørte til samme samfunnsgruppe som de som tidligere hadde stått bak kirkebyggingen. Her var Brendalsmo trolig inspirert av den danske kunsthistorikeren Axel Bolvigs arbeider.³¹⁷ I tillegg til dette benyttet Brendalsmo også skriftlige kilder som lover, kongesagaer og diplomer. Avhandlingen var med andre ord basert på et stort empirisk materiale. Faktisk så stort at Wienberg i sin omtale mente Brendalsmo muligens hadde gått vel grundig til verks.³¹⁸ Likevel beklaget Wienberg seg over at kirkene kjent bare fra stedsnavn og muntlig tradisjon ble utelatt.³¹⁹ Brendalsmo argumenterte for verdien av stedsnavn og folkloristisk materiale som kilder til kirkeforskningen både før og etter doktoravhandlingen.³²⁰ Likevel valgte han i doktoravhandlingen å utelukke dette materialet i selve analysen, men drøftet det kort i kildegjennomgangen.³²¹ Denne avgjørelsen må sies å ha vært i tråd med den samtidige historiefaglige kildekritiske praksisen for lokalisering av kirker.³²²

³¹⁶ Wienberg 2006b: 219-225

³¹⁷ Brendalsmo 2006: 273-276 . Bolvig 1992

³¹⁸ Wienberg 2006b: 224

³¹⁹ Wienberg 2006b: 223

³²⁰ Brendalsmo & Stylegar 2001b: 111 . Brendalsmo 2002 . Brendalsmo & Stylegar 2003 . Brendalsmo 2007

³²¹ Brendalsmo 2006: 62-68

³²² Brendalsmo 2002 . Brendalsmo 2006: 62-64

Det området Brendalsmo i sitt arbeid tok størst avstand fra tidligere forskere var i forholdet til teori. I innledningen gikk han hardt ut mot tidligere undersøkelser på feltet og det han kalte deres *implisitte teori* om det norrøne samfunnet.³²³ Han hevdet at forskerne ved å ta utgangspunkt i den samme uuttalte teorien, hadde latt vesentlige premisser forblitt udrøftet, noe som igjen hadde ført til liten uenighet og diskusjon vedrørende hvem som sto bak kirkene i middelalderen. Brendalsmo ville utfordre den tidligere forskningen ved å undersøke materialet med utgangspunkt i en eksplisitt teori for hvordan det norrøne samfunnet var oppbygget og hvilke prosesser som drev det. Teoriene han valgte var sosiolog Norbert Elias teori om sivilisasjonsprosessen og økonom og sosiolog Thorstein Veblens teori om *conspicuous consumption* eller påfallende forbruk. Elias teori for sivilisasjonsprosessen og statsdannelse dannet grunnlaget for Brendalms forståelse av det norrøne samfunnet. I denne teorien var konge, adel og byborgerskap pådrivere for en adferdsendring på individplan som igjen førte til endringer i samfunnets strukturer.³²⁴ Brendalsmo modifiserte denne teorien noe ved å la kirkens folk i stor grad erstatte Elias hoff og byborgerskap som han mente måtte ha hatt mindre innflytelse i Norge.³²⁵ Hva angikk Brendalms behandling av byggherreproblemet tok han utgangspunkt i Veblens teori for påfallende forbruk. Brendalms teori ble dermed at kirkene ble bygget på oppdrag av en arbeidsfri klasse øverst i samfunnets hierarki for å demonstrere rikdom og makt. Kirkebyggingen skjedde ikke som følge av økt fromhet eller velstand, men som en følge av krise og strid i samfunnets øverste lag.³²⁶

Denne bruken av teorier fra andre disipliner kritiserte Wienberg i sin omtale av avhandlingen. Wienberg mente at Brendalsmo heller burde ha benyttet anledningen til å formulere en egen teori over det norrøne samfunnet i stedet for å låne ferdigpakkede teorier.³²⁷ Mot dette kan føres at en slik teori om det norrøne samfunnet burde bygge på empirisk materiale som belyste flere aspekter av samfunnet enn bare forholdene rundt kirkebyggingen. Det Wienberg etterlyste i sin kritikk er med andre ord en annen avhandling mer i retning av Skres *Herredømmet*.

³²³ Dette og det følgende Brendalsmo 2006: 16-18

³²⁴ Brendalsmo 2006: 18-23

³²⁵ Brendalsmo 2006: 28-30

³²⁶ Brendalsmo 2006: 24-28

³²⁷ Wienberg 2006b: 222

Brendalsmo kom med utgangspunkt i det teoretiske og empiriske grunnlaget vi nå har sett frem til at det i all hovedsak var eliten som sto bak byggeprosjektene. Han fordelte kirkebyggingen på tre perioder med forskjeller i byggeaktivitet og byggherrer.

Brendalsmo kom frem til at de aller fleste kirkene i Trøndelag hadde blitt bygget i perioden frem til ca 1200.³²⁸ Brendalsmo kom frem til at det i denne perioden ble bygget tolv fylkeskirker, to klosterkirker, en valfartskirke og over 100 høgendeskirker i Trøndelag alle på initiativ av representanter for eliten.³²⁹ Av disse var forskjellige nivåer av aristokrati ansvarlig for nesten samtlige. Fylkeskirkene skilte seg noe ut ved å være bygget med arbeidskraft fra bøndene, men her mente Brendalsmo at kongen hadde fungert som byggherre. Motivasjonen bak kirkebyggingen i denne perioden skulle ha vært dels økonomiske, men hovedsakelig knyttet til makt. Dermed slo Brendalsmo kategorisk fast: ”den jevne befolkning deltok ikke i byggingen av kirker, annet enn under tvang.”³³⁰

Samfunnseliten var også dominerende gruppen i fase to, perioden 1200-1350.³³¹ I denne perioden ble det bygget svært få kirker i området. Dette mente Brendalsmo måtte være hovedsakelig fordi det å få bygget en kirke ikke lenger var en brukbar strategi i den politiske manøvreringen og at de kirker som ble bygget i denne perioden ble til som en følge av religiøse motiver.

Først i forbindelse med den siste fasen, ca 1350-1600, diskuterte Brendalsmo et mulig byggeri på initiativ av allmuen.³³² Selv om han mente at eliten lå bak det aller meste av kirkebygging også i denne perioden vurderte han muligheten for at enkelte kapeller knyttet til fiskeværerne kunne være oppført som fellesbyggeri på initiativ av fiskerne selv. På bakgrunn av muntlig tradisjon som hevdet at nettopp dette var tilfelle ville ikke Brendalsmo utelukke det helt, men pekte samtidig på muligheten for at representanter for geistligheten kunne ha hatt initiativet selv om fiskerne bygget.³³³ I og med at kongemakt og høyere aristokrati var i Danmark mente Brendalsmo at de ledende posisjonene i samfunnet, og dermed også innstativet til kirkebygging i denne perioden var delt mellom geistligheten og det lavere verdslige aristokratiet.

³²⁸ Brendalsmo 2006: 285-286

³²⁹ Brendalsmo 2006: 285-286

³³⁰ Brendalsmo 2006: 285

³³¹ Brendalsmo 2006: 287

³³² Brendalsmo 2006: 288-290

³³³ Brendalsmo 2006: 276,290

Tanken om at hele bygdesamfunn i frivillighet skulle bygget kirke ble som vi har sett i stor grad forkastet av Brendalsmo.³³⁴ Kun ved fiskeværkirkene åpnet han for muligheten. Brendalsmo mente at befolkningens motvilje mot å betale tidende og det faktum at kristenrettene måtte true med bøter for de som ikke deltok i byggingen tydet på at de neppe frivillig ville bære kostnadene ved en kirkebygging. Videre satte han også spørsmålsteget ved om et slikt grasrotsinitiativ i det hele ville vært politisk og sosialt mulig i et slikt samfunn som han hadde skissert. Først svært sent i perioden åpnet han for at allmuens kristne fromhet, og dermed også mulige vilje, til kirkebygging var på plass. I sin drøfting av fellesbyggeriet rettet Brendalsmo kritikk mot Skres *félag*-kirke-teori slik den var fremsatt i Skres doktoravhandling. Særlig kritiserte Brendalsmo Skres tolkning av eiendomsbegrepet i middelalderlovene.³³⁵ Brendalsmo førte her en kritikk som kan minne om den Skre selv førte mot anakronistisk fortolkning av begrepene i middelalderens lovgivning. Brendalsmo hevdet at lovenes henvisning til at flere personer "eide" kirken ikke måtte forstås i sammenheng med et moderne eiendomsbegrep. Å "eie" måtte i denne sammenheng tolkes som å ha forpliktelser, myndighet og ansvar ovenfor kirken og dermed ikke kunne tas til inntekt for et delt byggherreansvar.³³⁶

I sin kritikk av Skres posisjon synes ikke Brendalsmo å ha kjent til Skres radikaliserings av sin posisjon i den engelskspråklige artikkelen av 1998.³³⁷

Brendalsmos konklusjoner sammenfalt altså i stor grad med hans teoretiske grunnlag når han kom frem til at kirkebyggingen var ledet av eliten igjennom hele middelalderen og da særlig representert ved aristokratiet (kategori 2) og i noen grad kongen (kategori 1).³³⁸ Han åpnet for at prominente personer innenfor geistligheten kunne stå bak kirkebygging i slutten av middelalderen (kategori 4). Likevel var de viktigste byggherrene, som sto bak flest kirker i Trøndelag var kongen og aristokratiet. For byggherrekategori 3 bøndene som kirkenes byggherrer gikk han svært langt i å forkaste et slikt initiativ.

³³⁴ Brendalsmo 2006: 264

³³⁵ Brendalsmo henviste her til den upubliserte versjonen av Skres doktoravhandling. (Skre 1996) Det omtalte argumentet ble også publisert av Skre i den separate artikkelen fra 1995. (Skre 1995: 201)

³³⁶ Brendalsmo 2006: 269

³³⁷ Skre 1998b

³³⁸ Brendalsmo 2006: 282

2.7 Vidar Trædal: Et endelig oppgjør med bondebyggeriet?

Det seneste store bidraget til den kulturgeografiske kirkeforskningen i Norge kom med kunsthistoriker Vidar Trædals doktoravhandling i 2008.³³⁹ Avhandlingen fikk tittelen *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800* og ble publisert i serien *Ravnetrykk* ved Universitetet i Tromsø. Doktoravhandlingen hans ble formulert innenfor rammen av et stipend utstedet av NIKU noe Trædal selv oppgav som bakgrunnen for valget av en kulturgeografisk og empirisk undersøkelse.³⁴⁰

Skres artikkel fra 1998 og Brendalsmos doktoravhandling svekket bøndenes rolle som byggherrer. Som kunsthistoriker hadde Trædal en noe annen faglig bakgrunn enn Skre og Brendalsmo. I det følgende vil jeg se hvorvidt Trædal skilte seg fra sine forgjengere i bruk av kilder og metoder og videre om han kom frem til de samme konklusjonene i forhold til byggherreproblemet generelt og byggherrekategori 3 spesielt.

Undersøkelsen fulgte mønsteret fra Skre og Brendalsmos avhandlinger ved å gå ta for seg et bredt tverrfaglig kildemateriale. Trædal tok i bruk både kilder til eiendomsforhold som middelalderske jordebøker og de etterreformatoriske matriklene, i tillegg til arkeologiske levninger og skriftlige kilder. Likevel fikk undersøkelsen en noe annen metode enn Skre og Brendalsmos undersøkelser. I motsetning til sine forgjengere hadde ikke Trædals hovedfokus på de arkeologiske levningene og egne feltundersøkelser, i den grad han brukte materielle levninger var det mye sekundært med utgangspunkt i registre.³⁴¹ På den annen side tok han i bruk et nytt grep ved å legge særlig vekt på arkivmaterialet fra 16- og 1700- tallet og utnytte dette på nye måter.³⁴² Arkivene han undersøkte inneholdt en del påstander om kirkenes oppføring og historie som Trædal i noen grad var villig til å gi utsagnsverdi også til forhold i middelalderen. Videre understrekte han dette materialets verdi ikke bare som tekstvitner, men også som materielle levninger: ”Hva som er bevart, og hvor det er bevart, er faktorer som bidrar til forståelsen av historiske forhold som utfyller det bildet kunnskapen om kirkebygningene og kirkestedene gir.”³⁴³ Ved å undersøke arkivmaterialet som materielle levninger mente Trædal derfor å kunne trekke slutninger om kirke og byggherrer ut fra analyse av arkivmaterialets tilblivelse og bevaringshistorie.

³³⁹ Vidar Trædal (født 1972) hovedfag i kunsthistorie fra Universitetet i Bergen på steinkirkenes historiografi. (Trædal 1998). Disputerte 2009. (”Disputas og prøveforelesning til graden ph.d. - Vidar Trædal” på *Universitetet i Tromsø* . http://www2.uit.no/ikbViewer/page/tavla/artikkel?p_document_id=104993 . 1/10-10)

³⁴⁰ Trædal 2008: 28

³⁴¹ Trædal 2008: 14-15

³⁴² Trædal 2008: 40-56

³⁴³ Trædal 2008: 40

Trædal definerte arbeidet sitt som *empirinært*, men var likevel svært bevisst på sitt teoretiske grunnlag og foretok en bred drøfting av metoder og teoretiske tilnærminger fra historiefaget, arkeologien og kunsthistorien.³⁴⁴ I valg av grunnleggende perspektiv på bakgrunnen og drivkraft for kirkebyggingen valgte Trædal å slutte seg til Brendalsmos sosiologiske teorier om kirkene som middel til å signalisere sosial og politisk makt og forbindelse med kongemakten. I tråd med denne teorien så Trædal kristningen som et instrument for kongemakten under rikssamlingsprosessen og hevdet at personlig fromhet ikke hørte hjemme i kristningsperioden.³⁴⁵ Samtidig understreket Trædal at andre tolkninger av kirkebyggingen var mulig. Han pekte særlig på kirkebygging sett som bevisst misjonsstrategi og som resultat av ren religiøs motivasjon uten at noen av disse alternativene nødvendigvis utelukket det maktpolitiske perspektivet han hadde valgt. Trædals begrunnelse for å fokusere nettopp på det maktpolitiske synes å ha vært hovedsakelig pragmatisk, ved at de andre perspektivene ikke lot seg belyse ved hjelp av kildematerialet han benyttet.

For å bestemme eiendomsforhold i regionen og i forhold til enkeltgårder benyttet Trædal som Skre og Brendalsmo den retrospektive metode fra agrarhistorikerne.³⁴⁶ Trædal understreket at forutsetningen for å benytte metoden slik var en strukturell stabilitet i jordeiendommene i området. Videre var han klar over at agrarhistorikere hadde stilt seg kritiske til hvorvidt eiendomsforholdene kunne gis stabilitet helt tilbake til det førkristne samfunnet og understrekte at han plasserte seg i tradisjonen etter Brendalsmo og Skre. Som supplement til matrikkelmaterialet benyttet Trædal seg av Skres metode fra *Herredømmet* ved å benytte førkristne gravminner som en indikator på at en gård hadde vært selveie i førkristen tid.³⁴⁷ Dette materialet benyttet Trædal også for å konkludere i hvorvidt en kirke hadde blitt oppført av velstående enkeltmann. Om en kirke sto på en gård som også hadde synlige gravmarkeringer mente dermed Trædal at det økte sannsynligheten for at kirken var bygget på initiativ fra en enkelt jordeiende bonde.³⁴⁸ Trædal vurderte metoden fra Skres magisteravhandling for utregning av kirkens plassering i samfunnet basert på transportarbeid og gårdenes økonomi og kom med særlig to ankepunkter som holdt han fra å bruke denne.³⁴⁹ Bygdas midtpunkt ville gjerne være en stor gård med god økonomi mente Trædal, derfor

³⁴⁴ Dette og det følgende: Trædal 2008: 29-32,38

³⁴⁵ Trædal 2008: 231

³⁴⁶ Dette og det følgende: Trædal 2008: 36-38

³⁴⁷ Trædal 2008: 37,107-109

³⁴⁸ Trædal 2008: 74

³⁴⁹ Trædal 2008: 66-67

kunne det like gjerne være snakk om enkeltmannsbyggeri også på sentrale punkt i bygda. Videre ville transportarbeid være vanskelig å kalkulere i kyststrøk som de han selv undersøkte. Trædal satte i stedet kriteriet at om kirken var bygget på en liten gård "[...] hvor det økonomiske grunnlaget ikke ser ut til å være stort nok til å kunne besørge en kirke,"³⁵⁰ og hvor jordegodset var spredt og de øvrige jordeiendommene var dominert av bonde-eie for at det skulle være større grunn til å anta at kirken var oppført som et "fellesbygg".³⁵¹ Selv om Trædal slik mente metoden hans ville kunne fange opp fellesbyggeri var Trædal prinsipielt enig i Brendalsmos avvisende syn på fellesbyggeriet.³⁵²

Trædal sluttet seg til synet som blant annet Kolsrud, Gunnes og Skre hadde forfektet før han, om at kirkebyggingen hadde vært et redskap for kongen i rikssamlingen. Igjenom kirkebygging sikret kongen en "felles kongelig-kirkelig kontroll" over riket. Likevel mente han at flertallet av kirkene ikke var ledd i et sentralt kirkelig eller kongelig planlagt prosjekt, men et biprodukt av at kongemaktens økende påvirkning på eksisterende maktfaktorer i Nord-Norge. Kun tre kirker i det undersøkte området mente Trædal kunne knyttes direkte til kongen, et kongelig kapell, en offentlig hoved- eller fylkeskirke og en kirke i tilknytning til en huseby-gård.³⁵³ De fleste eller alle de resterende kirkene mente han "opprinnelig har vært 'egenkirker', eller 'stormannskirker', eller 'høgendeskirker' om man vil."³⁵⁴ Disse var ikke etablert etter noen fast plan, men ble oppført enkeltvis som følge av stormennenes ønske om å vise tilknytning til kongemakten og å bevare rollen som bygdas religiøse lederskap. For denne gruppen utelukket ikke Trædal en viss religiøs motivasjon, men hevdet at den likevel måtte være underordnet det politiske. Som Brendalsmo diskuterte Trædal muligheten for at allmuen kunne ha stått bak oppføringen av fiskeværkirker sent i middelalderen. Som Brendalsmo var Trædal svært skeptisk til denne muligheten og ville helst se eliten også bak disse kirkene.³⁵⁵ Dette på tross av at han fant skriftlige kilder fra 1600-tallet som hevdet at allmuen sto bak disse kirkene. Trædal konkluderte i stedet med at det var mer trolig at kirkebyggingen hadde vært utført på initiativ av representanter for adelen som kontrollerte fiskeværene.³⁵⁶

³⁵⁰ Trædal 2008: 82

³⁵¹ Trædal 2008: 67

³⁵² Trædal 2008: 67

³⁵³ Trædal støttet seg her til teorien om at Huseby-navnet betegnet tidligere kongelige administrative sentra. (Trædal 2008: 119-120,231-234)

³⁵⁴ Trædal 2008: 232

³⁵⁵ Trædal 2008: 146-147,233-234

³⁵⁶ Trædal 2008: 147

Som vi har sett førte forskjellene i faglig bakgrunn til at Trædal benyttet seg av noe andre kilder og metoder enn sine forgjengere. Likevel ble Trædals konklusjoner vedrørende byggherreproblemet ganske i konsensus med Skre og Brendalsmo. Særlig vektla han adel og stormenn (byggherrer av kategori 2) som ansvarlig for de aller fleste kirkene. Videre vektla han også kongen som byggherre (kategori 1), men kun med direkte innflytelse ved et par kirker. For fellesbyggeriet (kategori 3) sluttet Trædal seg teoretisk til Brendalsmos linje, men i tolkningen av fiskeværskirkene i sitt materiale synes han å være, om mulig, enda mer negativt innstilt til muligheten for fellesbyggeri enn Brendalsmo.³⁵⁷

2.8 Avslutning og oppsummering del 2: *Den kulturgeografiske kirkeforskningen*

Forskningen etter 1980 tilførte som vi har sett en bred tverrfaglighet til byggherreforskningen. Kildematerialet som tidligere forskere hadde benyttet innen historieforskningen ble videreført som supplement til helt nye kildegrupper fra blant annet arkeologien, kunsthistorien og arkivkunnskapen. Dermed ble det empiriske grunnlaget for forskernes konklusjoner utvidet. Videre har metoder fra felt som kulturgeografien, agrarhistorien, kunsthistorien og arkeologien kombinert med teorier fra sosiologien åpnet nye redskaper og perspektiver for byggherreforskningen. Feltet slik det fremstår i dag er dermed blitt svært tverrfaglig, med de styrker og svakheter dette medfører.

Denne oppgaven har i liten grad fokusert på de institusjonelle rammene for byggherreforskningen. Jeg vil likevel påpeke den rollen *Riksantikvaren* og senere *Norsk institutt for kulturminneforskning* har spilt for byggherreforskningen etter 1980. Dagfinn Skre, Hans-Emil Lidén, Jan Brendalsmo og Vidar Trædal har alle hatt tilknytning til denne institusjonen i forbindelse med sine arbeider på byggherreproblemet.

Vi har sett at byggherrehypotesene presentert innenfor den kulturgeografiske kirkeforskningen har variert noe i perioden fra 1980 frem til i dag. Retningen ble innledet av Skre som, ved sin bruk av nye metoder og kildetyper, styrket hypotesen om at bøndene eller allmuen sto bak kirkebyggingen (byggherrekategori 3). Likevel var trenden opp mot dagens *stand der forschung* en stadig større skepsis ovenfor en slik organisasjonsmodell. Felles for hele retningen har vært et særlig tungt fokus på stormenn som byggherrer (kategori 2) mens sentrale institusjoner som konge og Kirke (kategori 1 og 4) har spilt mer marginale roller. I

³⁵⁷ Trædal 2008: 146-147, 233-234 . Brendalsmo 2006: 287-288, 290

det følgende vil jeg kort se nærmere på hvordan forskningen i denne perioden har artet seg i forhold til de fire oppsatte byggherrekategoriene fra innledningen og i forhold til den historiefaglige forskningen i forrige periode. Videre vil jeg i det følgende forsøke å peke på mulige forhold i metoder og teorier som kan ligge til grunn til at forskerne har kommet frem til sine konklusjoner.

2.8.1 Kategori 1: Kongen var kirkenes byggherre.

I den kulturgeografiske kirkeforskningen spilte kongen, som vi har sett, en mindre viktig rolle enn i den tidligere skriftbaserte forskningen. Unntaket var som vi så Lidén som hovedsakelig støttet seg til tradisjonelle historiefaglige og kunsthistoriefaglige kilder. Hans eneste egentlige kulturgeografiske grep var å se kirkene i et sentrum-periferi perspektiv. I dette perspektivet definerte han som vi så innflytelse fra kongemakt, aristokrati og Kirke som forbundet med sentrumsfunksjon. Videre fant han at flest steinkirker var oppført i forbindelse med sentra. Med bakgrunn i de tradisjonelle skriftlige kildene, deriblant Voss-diplomet så Lidén kongen som den viktigste byggherren. Både kildebruken og perspektivet tillot dermed en vesentlig byggherrerolle for Kongemakten.

Årsaken til at kongemakten som byggherre forekom så sjelden blant de øvrige forskerne i denne perioden, sammenlignet med den historiefaglige forskningen, er sammensatt. Den viktigste årsaken finnes trolig i valg av både metode og kilder. Mindre vekt på skriftlige kilder med et klart fokus på kongen har helt sikkert spilt en vesentlig rolle. Dette førte også til at forskerne i mindre grad omtalte navngitte konger som byggherrer. Denne tradisjonens undersøkelser bygget ikke på sagamaterialet i samme grad, eller med samme bokstavgitt som den historiefaglige forskningen. Som vi så i forrige del var det vanskelig å besvare byggherreproblemet med utgangspunkt i skriftlige kilder, uten å trekke inn sagamaterialet. Dermed ble det også vanskelig å se bort fra kongens rolle. Tilgang på nye kildegrupper har gjort det mulig for forskerne innenfor den kulturgeografiske kirkeforskningen å følge Kohts eksempel, og se bort fra sagamaterialet.

Videre må det antas at den kulturgeografiske tilnærmingen med vekt på studier av lokale eiendomsforhold i liten grad ville være i stand til å avdekke byggherrer utenfor lokalmiljøet. En annen mulig feilkilde finnes i de topografiske avgrensningene. Forskernes undersøkelser har i liten grad tatt for seg middelalderens urbane sentra hvor man vel kunne forvente, og delvis har påvist, byggeprosjekter utført på oppdrag av kongen. Skre med Romerike og Gudbrandsdalen, Brendalsmo med landsbygda i Trøndelag og nå sist Trædal

med Nordnorge har alle vendt blikket mot bygdekirkene og bort fra de urbane og dels monumentale kirkene.

2.8.2 Kategori 2: Stormenn var kirkenes byggherrer

Den byggherrekategorien som jevnt over har hatt bredest støtte i den kulturhistoriske kirkeforskningen har vært stormenn eller aristokrati som byggherrer. Skre, Brendalsmo og Trædal la alle, som vi har sett, stor vekt på denne byggherrekategorien og presenterte et stort empirisk materiale til støtte opp om en slik tolkning. Dermed fremstår denne kategorien som den viktigste forklaringen på byggherreproblemet per i dag. Dette understrekes ved at blant annet Jón Viðar Sigurðssons har presentert denne posisjonen, delvis basert på arbeider fra den kulturgeografiske kirkeforskningen, i sine fremstillinger av det norrøne samfunnet.³⁵⁸

Særlig to faktorer må vektlegges som bakgrunn til den kulturgeografiske kirkeforskningens fokus på aristokratisk kirkebygging. For det første den geografiske avgrensningen og fokus på lokale eiendomsforhold. Ved å basere undersøkelsene på en rekonstruksjon av lokale jordeiendomsforhold var det heller ikke uventet at lokale byggherrer ble vektlagt. For det andre vektla både Skres herredømmet-teori og de sosiologiske teoriene benyttet av Brendalsmo og Trædal vektla aristokratiets innflytelse i samfunnet. På samme måte som vi så i den historiefaglige forskningen var det også blant disse forskerne en nær sammenheng mellom den underliggende oppfatning av hvordan samfunnet var oppbygget og hvordan kirkebyggingen ble organisert.

Dette fokuset på aristokratiets makt og økonomiske forklaringer gir en inntresang parallell til Halvdan Kohts forskning. Marxisten Koht kom som vi så også frem til at kirkebyggingen var oppført på initiativ av aristokratiet. På bakgrunn av den kulturgeografiske kirkeforskningens bruk av metoder og kildetyper fra agrarhistorien kan man argumentere for at denne retningen hører til den materialistiske historieskrivningen i tradisjonen etter nettopp Koht.³⁵⁹

2.8.3 Kategori 3: Bøndene var kirkenes byggherrer

Som nevnt innledningsvis i underkapittelet la forskerne i den kulturgeografiske kirkeforskningen varierende vekt på byggherrer av kategori 3.

³⁵⁸ Jón Viðar 2003: 50-59 . Jón Viðar 2008: 152-153

³⁵⁹ Jes Wienberg har tidligere påpekt disse trekkene ved Jan Brendalsmos doktoravhandling. (Wienberg 2006b: 223)

Dagfinn Skres magisteravhandling står som det vesentligste forsøket på å styrke hypotesen om byggherrer av denne kategorien igjennom sin vektlegging av andelsbyggeri. Denne videreførte han med *félag*-byggeriet i doktoravhandlingen. Der satte han samme krav som Taranger før han, om at jordeiendommene måtte være fordelt på selveiende bønder og ikke større gods for at et andelsbyggeri skulle være aktuelt.

Skres vektlegging av bøndene som byggherrer i magisteravhandlingen ble støttet av et hittil ubenyttet materiale undersøkt ved tverrfaglige metoder. Likevel møtte Skres metoder en del kritikk fra senere forskere. Bruken av den retrospektive metoden var særlig problematisk. Denne metoden var allerede kontroversiell innenfor det skandinaviske historikermiljøet. Når Skre benyttet metoden på forhold så langt tilbake i tid at selv ikke de norske agrarhistorikerne ville støttet det, gjorde det ikke metodebruken mindre problematisk. Dette sett fra et historikerperspektiv. Her ligger en av vanskene ved tverrfaglighet: å benytte metoder og kilder på en måte som vil være tilfredsstillende for ekspertene i faget de er hentet fra.³⁶⁰ Skre gikk da også selv bort fra denne forklaringsmodellen.

Slik den norske forskningen står etter Skres engelskspråklige artikkel samt Brendalsmo og Trædals doktoravhandlinger synes byggherrer av kategori 3 å være helt forlatt. Både Trædal og Brendalsmo opererte som vi så med en historieoppfatning med et sterkt aristokrati og vektla kirkenes rolle som maktsymbol. Med utgangspunkt i iøynefallende forbruk som primær motivasjon ved kirkebyggingen, ble det naturlig nok lite rom for byggerier med utgangspunkt i allmuen. Det som likevel synes å ha vært den vesentligste bakgrunnen for en svekkelse av bøndenes mulige rolle som byggherre var den nevnte vektleggingen av et sterkt aristokrati med kontroll over jordeiendommene.

2.8.4 Kategori 4: Kirken eller geistlige var kirkenes byggherre

Vi har sett at Kirken i liten grad ble vektlagt som byggherrer i den kulturgeografiske kirkeforskningen. Unntaket til dette ble kunsthistoriker Lena Liepe. Hennes utgangspunkt i arkitektur og kunsthistoriske levninger og hennes konklusjoner gjør hennes bidrag unikt blant forskerne jeg har behandlet i denne undersøkelsen. Dette gjelder også i forhold til den tidligere historieforskningen hvor kun Ebbe Hertzberg kom i nærheten av å legge samme vekt på kirkeinstitusjonen som det Liepe gjorde. I og med at hun så bort fra lokal topografi og økonomi var det ikke uventet at hun heller ikke konkluderte med en lokal byggherre og heller benyttet den tidligere tradisjonen og vektla sentrale byggherrer. Likevel ble hennes

³⁶⁰ Om dette skal være et kriterium eller mål er en diskusjon i seg selv.

konklusjoner dermed også basert på et klart smalere kildegrunnlag enn Skre, Brendalsmo og Trædal. Hennes hovedkilder var kirkene selv og tolkningen av disse baserte seg på en sterk oppvurdering av kirkebygget som kilde. En slik oppvurdering forutsatte som vi så særlige rammer rundt oppføringen av kirkene og at forskjellige arkitektoniske trekk kunne knyttes til særlige byggherrer.

Selv om de øvrige forskerne altså i stor grad så bort fra Kirken som mulig byggherre. Hadde den kulturgeografiske forskningen likevel et mer nyansert bilde enn den tidligere syntetiske historieskrivningen. Brendalsmo lot den geistlige eliten overta rollen til aristokratiske stormenn i slutten av middelalderen. Selv om dette i hans fremstilling primært synes å ha vært videreføring av stormannsbyggeriet (kategori 2) av menn med geistlige titler. Videre har kirkeorganisasjonen på lokalt plan i form av sognene spilt en vesentlig rolle hos Dagfinn Skre, men dette synes på sin side å passe bedre inn under kategori 3 ved at initiativet var lokalt og bekostet av sognet.

En mulig forklaring på at Kirken i liten grad har blitt tillagt byggherreansvar ligger i noen av de samme forholdene som vi så hos kongemakten. Fokus på eiendom og et generelt lokalt kildemateriale vil trolig i mindre grad kunne avsløre initiativ som ikke er lokale. Videre vil undersøkelser basert på det økonomiske materialet også ha vanskelig for å avsløre kirkebyggherrer som baserte sin innflytelse på annet enn jordeiendom.

På den annen side har den kulturgeografiske kirkeforskningens behandling av denne teorien, i motsetning til behandlingen av kongen som byggherre, vært helt i henhold med konklusjonene til den hovedsakelig tekstbaserte mer nasjonalt rettede forskningen før 1980. Kanskje må man dermed se dette som en videreføring av den generelle skepsisen til å tillegge sentralkirkelige institusjoner innflytelse på nasjonale forhold som har vært innflytelsesrik siden Keyzers kritiske behandling av det katolske "Hierarkiet".

Referanselister

Litteratur

Andersen, Per Sveaas . 1977 . ”Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130” i *Håndbok i Norges Historie* Bind 2 (Red) Knut Mykland et al. Bergen - Oslo - Tromsø: Universitetsforlaget

Bagge, Sverre . 1996 . ”Udsigt og innhogg, 150 års forskning om eldre norsk historie” i *Historisk Tidsskrift* nr 1 . Oslo: Universitetsforlaget . s37-77

Bang, Anton Christian . 1887 . *Udsigt over Den Norske Kirkes Historie under Katholicismen* . Kristiania: Alb. Cammermeyer

Birkeli, Fridjov . 1982 . *Hva vet vi om kristningen av Norge?* . Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget

Bolvig, Axel . 1992 . *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid.* Viborg: Gyldendal

Brendalsmo, Arne Jan . 2001a . *Kikebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca 1000-1600* . Universitetet i Tromsø (Upublisert doktoravhandling)

Brendalsmo, Arne Jan & Frans-Arne Stylegar . 2001b . ”Kirkested i 1000 år. Grend, gård og grav i Liknes, Kvindal kommune i Aust Agder” i *NIKU publikasjoner* nr 111 . Oslo: INA•NIKU

Brendalsmo, Arne Jan . 2002 . ”Sagn og stedsnavn – fortidsspor å gå etter” i *Aftenposten* 27/10-02

Brendalsmo, Arne Jan & Frans-Arne Stylegar . 2003 . ”Om kirkesagn og ødekirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder for kirkeforskningen” i *hikuin* nr 30 . Moesgård: Forlaget Hikuin . s69-94

Brendalsmo, Arne Jan . 2006 . *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600* . Oslo: Unipub AS

Brendalsmo, Arne Jan . 2007 . ”Deserted Churches and Migratory Legends About Churches Towards an Understanding” i *Arv* . Stockholm: Amlqvist & Wiksell . s71-98

Dahl, Ottar . 1992(1959) . *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre* . Oslo: Universitetsforlaget

Dahl, Ottar . 2002(1967) . *Grunntrekk i historieforskningens metodelære* . Oslo: Universitetsforlaget

Ellingsve, Eli Johanne . 1999 . "En vurdering av metodene til datering av stedsnavn" i *Namn og Nemne tidsskrift for norsk namnegransking* nr 16 (Red) Gunnstein Akselberg og Oddvar Nes . Bergen: Norsk Namnelag . s15-30

Feine, Hans Erich . 1960 . "Die genossenschaftliche Gemeindekirche im germanischen Recht" i *Mitteilungen des instituts für österreichische geschichtsforschung* . bind 68 (Red) Leo Santifaller et al. . Graz - Köln: Hermann Böhlau Nachf . s171-196

Floto, Inga . 1999 . *Historie En videnskabshistorisk undersøgelse* . København: Museum Tusculanums Forlag

Gunnes, Erik . 1971 . *Kongens ære. Kongemakt og kirke i 'En tale mot biskopene'* . Oslo: Gyldendal Norsk Forlag

Gunnes, Erik . 1979 . "Rikssamling og Kristning" i *Norges Historie* bind 2 (Red) Knut Mykland . Oslo: J.W. Cappelens Forlag A.S.

Gunnes, Erik . 1996 . *Erkebiskop Øystein: Statsmann og kirkebygger* . Oslo: Aschehoug

Hagen, Ståle . 2010 . *Eiendomsforhold og kirkebygging i Salten fogderi i middelalderen* . Universitetet i Tromsø (Masteroppgave)

Hansen, Birgit Als & Ebbe Nyborg (Red) . 1983 . *hikuin* nr 9 . Moesgård: Forlaget hikuin

Hertzberg, Ebbe . 1895 . "Glossariet" i *Norges gamle love* bind V (Red) Gustav Storm og Ebbe Hertzberg . Christiania: Grøndahl & Søn . s57-834

Hertzberg, Ebbe . 1898 . *Om Eiendomsretten til det norske kirkegods* . Kristiania: A.W. Brøggers Bogtrykkeri

Hertzberg, Ebbe . 1915 . "Magnus den gode som enekonge. Kultur og samfund i det 11.-12 aarhundrede" i *Norges Historie . Andet Binds Første Del Tidsrummet 1030-1103* . Kristiania: H.Aschehoug & Co

Høigård Hofseth, Ellen . 1990 . "Kirken den er et gammelt hus... Religiøs tradisjon eller brudd???" i *Universitetets Oldsakssamling Årbok* . Oslo: Oldsakssamlingens Forskning og Publiseringsskommite . s129-151

Imsen, Steinar . 2003 . "Nidarosprovinsen" i *Ecclesia Nidrosiensis 1153-11537* (Red.) Steinar Imsen . Trondheim: Tapir Akademiske Forlag . s15-36

Ingvaldsen, Lilli Marie . 1996 . *Kirkene i søndre Sunnhordaland i tidlig- og høymiddelalder. Hvor ble kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her og av hvem?* . Universitetet i Bergen (Hovedfagsoppgave)

Johnsen, Arne Odd . 1945 . *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden* . Oslo: Fabritius & sønners forlag

Johnsen, Arne Odd . 1948 . *Fra Ættesamfunn til Statssamfunn* . Oslo: H. Aschehoug & Co (W.Nygaard)

Johnsen, Arne Odd . 1955 . *Bispetet og erkestolen i Nidaros fra den eldste tid til 1252 - Særtrykk av Nidaros erkebispesetol og bispetete 1153-1953* . Oslo: Forlaget Land og Kirke

Jón Viðar Sigurðsson . 2003 . *Kristninga i Norden 750-1200* . Oslo: Det Norske Samlaget

Jón Viðar Sigurðsson . 2008 . *Det norrøne samfunnet : vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden* . Oslo: Pax

Keyser, Rudolf . 1839 . *Om Nordmændenes Herkomst og Folke-Slægtskab* . Christiania: Samfundet for det norske Folks Sprogs Historie

Keyser, Rudolf . 1868 . "Nordmændenes Religionsforfatning i Hedendommen" i *Samlede afhandlinger* . (red) Oluf Rygh . Chirstiania: Mallings Forlagsboghandel

Keyser, Rudolf . 1856 . *Den Norske Kirkes Historie under catholicismen* . Christiania: Chr. Tønsbergs Forlag

Keyser, Rudolf . 1868 . *Samlede Afhandlinger* . Christiania: P. T. Mallings Forlagsboghandel

Kjeldstadli, Knut . 1999 . *Fortida er ikke hva den en gang var* . Oslo: Universitetsforlaget

Koht, Halvdan . 1921 . *Innhogg og utsyn* . Kristiania: H. Aschehoug & CO

Kolsrud, Oluf . 1958 . *Norges Kyrkjesoga I. Millomalderen* . Oslo: H. Aschehougs & Co

Kuhn, Thomas . 1970(1962) . *The Structure of Scientific Revolutions* . Chicago: The University of Chicago Press

Lidén, Hans-Emil . 1986 . "Tre eller stein?" i *hikuin* nr 12 (Red) Karin Andersson, Ragnhild Boström . Kalmar: Forlaget hikuin . s 93-100

Liepe, Lena . 2001 . "Medieval Stone Churches of Northern Norway" i *Ravnetrykk* nr25 . Tromsø: Universitetsbiblioteket i Tromsø

Maurer, Konrad . 1855 . *Die Bekehrung des Norwegischen Stammes zum Christenthume* Band I . Munchen: Christian Kaiser

Maurer, Konrad . 1856 . *Die Bekehrung des Norwegischen Stammes zum Christenthume* Band II . Munchen: Christian Kaiser

Maurer, Konrad . 1889 . "Zur nordgermanicher Rechtsgesichte" i *Kritische Vierteljahresschrift fur Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* nr 31 . Munchen und Leibzig: R Oldenbourg

Maurer, Konrad . 1895 . "Nogle Bemærkninger til Norges Kirkehistorie" . i *Historisk Tidsskrift* 1895 . Kristiania: Grøndahl & Søn

McNicol, John . 1997 . *Plasseringen av de første kirkene i Norge i forhold til de hedenske kultstedene. En historiografisk studie omfattende tiden etter 1830* . Universitetet i Oslo (Hovedfagsoppgave)

Munch, Peter Andreas . 1849 . *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge i middelalderen* . Christiania/København: Wilhelm Grams Forlag

Munch, Peter Andreas . 1857 . "Om Benævnelsen af vore Kirker paa Landet, og af Akers Kirke i Særdeleshed" i *Samlede avhandlinger* Bind 4. (Red) Gustav Storm . Christiania: ALB. Cammermeyer (trykt A.W. Brøgger) . s18-27

Myhre, Jan Eivind . 2009 . "Mange veier til historien. Om historiefagets og historikernes historie" i *Tid og Tanke* nr 14 (Red) Jan Eivind Myhre . Oslo: Unipub

Myhre, Solfrid . 2009 . *Kirken og makten: Kirketopografi på Hadeland i middelalderen* . Universitetet i Oslo (Masteroppgave)

Nilsson, Ing-Marie . 2009 . "Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor" i *Lund Studies in Historical Archaeology* 12 . Lund: Grahns tryckeri (Doktoravhandling)

Nordhagen, Per Jonas . 1999 . "Hans-Emil Lidén som forsker" i *En gullgubbe Festskrift til Hans-Emil Lidén* (Red) Anne Marta Hoff og Alf Tore Hommedal . Øvre Ervik: Alvheim og Eide Akademisk forlag . s.xiii-xvii

Norges Gamle Love bind 1 . Rudolf Keyser & Peter Andaras Munch . 1846 . Christiania: Chr. Grøndahl

Nyborg, Ebbe . 1979 . "Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri" i *Strejflys over Danmarks bygningskultur. festskrift til Harald Langberg* . Nationalmuseet: København . s37-64

Nyborg, Ebbe . 1986 . "Kirke – sognedannelse – bebyggelse" i *hikuin* nr 12 (Red) Karin Andersson & Ragnhild Boström . Kalmar: Forlaget hikuin . s 93-100

Olsen, Bjørnar . 1997 . *Fra ting til tekst* . Oslo: Universitetsforlaget

Sandvik, Gudmund . 1965 . *Prestegard og prestelønn. Studiar kring problemet eigedomsretten til dei norske prestegardane* . Oslo: Universitetsforlaget

Sars, Ernst . 1877 . *Udsigt over Den Norske Historie* . Christiania: Alb. Cammermeyer

Schumacher, Jan . 2005(1991) . "Middelalder" i *Norsk kirkehistorie* . Oslo: Universitetsforlaget

Skar, Eiliv . 1995(1930) . *Passio Olavi: lidingssoga og undergjerningane åt den heilage Olav* . Oslo: Samlaget

Skeiseid, Angunn . 2007 . *Seks kyrkjestader i Rogaland. Ein arkeologisk analyse av kyrkjestader i ytre og indre delar av Rogaland* . Universitetet i Bergen (Masteroppgave)

Skre, Dagfinn . 1988 . *Gård og Kirke, Bygd og Sogn* . Alvheim og Eide Akademisk forlag: Øvre Ervik (Magisteravhandling)

Skre, Dagfinn . 1993 . "Tid og kontinuitet. En kommentar til Ellen Høigård Hofseth" i *Universitetets Oldsaksamling. Årbok 1991/92* . Oslo: Oldsaksamlingens Forskning og Publiseringsskommite . s199-206

Skre, Dagfinn . 1995 . "Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge" i (Red) Hans-Emil Lidén . *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge* . Oslo: Universitetsforlaget . s170-233

Skre, Dagfinn . 1996 . *Herredømmet* . Universitetet i Oslo (Upublisert doktoravhandling)

Skre, Dagfinn . 1998a . *Herredømmet* . Oslo: Universitetsforlaget

Skre, Dagfinn . 1998b . "Missionary Activity in Early Medieval Norway. Strategy, Organization and the Course of Events" i *Scandinavian Journal of History* årgang 23 nr 1 . London: Routledge

Smedberg, Gunnar . 1973 . *Nordens Första Kyrkor En kyrkorättslig studie* . Lund: CWK Gleerups Förlag

Storm, Gustav . 1873 . *Snorre Sturlassons historieskrivning* . Kjöbenhavn: Bianco Lunds Bogtrykkeri

Stutz, Ulrich . 1955 . *Die Eigenkirche als Element des mittelalterlich-germanischen Kirchenrechts* . Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft

Taranger, Absalon . 1888 . "Om betydningen af Herað og Heraðs-kirkja i de ældre kristenretter" i *Historisk Tidsskrift* 2 VI. Kristiania: Grøndahl & Søn . s337-401

Taranger, Absalon . 1890 . *Den angelsaksiske kirkes indflydelse paa den norske* . Kristiania: Grøndahl og Søns bogtrykkeri

Taranger, Absalon . 1896 . *Om Eiendomsretten til de norske Præstegårde Særtrykk av Norsk Rettstidende* . Kristiania: Norges Sjøfartstidendes Trykkeri

Trigger, Bruce Graham . 2009 . *A History of Archaeological Thought* . Cambridge: University Press

Trædal, Vidar . 1998 . *Norske steinkirker fra middelalderen - en forskningshistorie* . Universitetet i Bergen (Hovedfagsoppgave)

Trædal, Vidar . 2008 . *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800* . Univeristetet i Tromsø (Doktoravhandling)

Widgren, Mats . 1990 . "Dagfinn Skre: Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkbygging i Sør-Gudbrandsdalen" i

Bebyggelseshistorisk tidsskrift nr 20 (red) Ingrid Sjöström . Uppsala: Swedish Science Press . s175-176

Wienberg, Jes . 1986 . "Bornholms kirker i den ældre middelalder" i *hikuin* nr 12 (Red) Karin Andersson & Ragnhild Boström . Kalmar: Forlaget hikuin . s45-66

Wienberg, Jes . 1993 . *Den gotiske labyrint* . Stockholm: Almqvist & Wiksell International

Wienberg, Jes . 2006a . "Kirkearkæologi - fra stil til kulturarv" i *META Medeltidsarkologisk tidsskrift* (Red) Emma Bentz et al . Lund: Grahns Tryckeri . s19-29

Wienberg, Jes . 2006b . "Jan Brendalsmo: Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600. Perspektiv 17x24. Unipub forlag, Oslo 2006. 706 s. ISBN 82-7477-226-1 Bokomtale ved Jes Wienberg" i *Collegium Medievale* nr 19 . Oslo: Collegium Medievale . s219-225

Weber, Peter Johannes . 2000 . "Ulrich Stutz' Eigenkirche – eine bibliophile Erforschung" i *¿Rechtsgeschichte(n)? ¿Histoire(s) du droit? ¿Storia/storie del diritto? ¿Legal Histori(es)*. Bern: Peter Lang . s141-146

Oppslagsverk

Ordbog over det gamle norske Sprog . Jens Fritzner . 1867 . Kristiania: Teilberg & Landmarks Forlag

Tysk ordbok . Gerd Paulsen . 1996. Oslo/Gjøvik: Kunnskapsforlaget

Nettressurser

De enkelte artiklene med direktelinker er plassert i fotnotene, her gis en oversikt over alle benyttede nettsteder.

Danmarks kirker <http://www.danmarkskirker.dk/>

Diplomatarium Norvegicum http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

Fortidsminneforeningen <http://www.fortidsminneforeningen.no/>

Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte digital <http://www.hrgdigital.de/>

Kaupang-undersøkelsen <http://www.kaupang.uio.no/deltakere/>

NIKU <http://www.niku.no/>

Norges kirker <http://niku.pdc.no/>

Regesta Norvegica http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/regesta_felt.html

Samnordisk runedatabase <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>

Store Norske Leksikon <http://www.snl.no/>

UiO: Det humanistiske fakultetet www.hf.uio.no

Universitetet i Tromsø <http://www2.uit.no/>

Muntlige kilder

Guldbrandsen, Øyvind Ertvaag . Sivilingeniør bygg og arkitektur . Personlig meddelelse . 3 juni 2009